

LÁSZTITY PÉRÓ*

A magyarországi szerb ortodox temetők, sírok és síremlékek

„[...] drága nagyapa,
utánunk üresen maradnak a temetők
és a harangok nyelv nélkül, némán fognak lengeni.”¹

Bevezető: A temetők jelentőségéről

Sok turista kedvelt időtöltése, hogy az idegen településen, városban meglátogatja, bejárja a helyi temetőt, hiszen a síremlékek és a rajtuk szereplő feliratok, valamint maga a temetőkert sokat elárulnak az érzékeny és a művelődés, történelem iránt érdeklődő látogatónak a település egykori lakóiról és kultúrájáról, társadalmáról, valamint az elmúláshoz való viszonyukról, a túlvilágba vetett hitükről. A temető felszámolásával, eltűnésével egy közösség, nép megfoghatóan tovább élő helyi emléke is eltűnik. A sírhelyek megjelölése, a síremlék állítása pedig felfogható az egyén és a közösség állandó küzdelmeként az elmúlással, az egyiptomi fáraók piramisaitól és az első kínai császár föld alatti agyaghadseregétől kezdve a 20. századi keresztény temetők egyszerű kő- és fakeresztjeiig. A magyarországi szerbek az I. világháborút követő optálásuk (az újonnan megalakult délszláv államba való tömeges áttelepülésük 1920–1931)² után számos településről eltűntek. Ezeken a településeken egyházközségeik és felekezeti iskoláik elnéptelenedtek, templomaikat elbontották, majd végül gyakran a temetőiket is felszámolták. A sírhelyek, temetők felszámolásával az egyén és közösség elmúlásának tárgyi emlékei is elvesznek, így lesz szimbolikusan is teljes a „vég”. Ilyképpen a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek demográfiai visszaszorulása és asszimilálódása miatt – amely a vi-

* A szerző a Szerb Országos Önkormányzat által alapított budapesti Szerb Intézet vezetője. E-mail cím: pero.lasztity@gmail.com.

¹ Стојан Вујићић: Расточење. Београд: Нолит, 1972. 11–12. Vujicsics Sztóján 1969-ben Dunaszekcsón datált, Закашњели епитаф [Megkésétt sírfelirat] c. versének zárósorai. A magyarországi szerb költő, műfordító dédnagyapja, a dunaszekcsői vizimolnár Kiril Bebić emlékére írta költeményét, akinek földi maradványai a helyi szerb temetőben nyugodnak. A nagy visszhangot kiváltó verseskötet az elmúlásról szól. A verssorok nyersfordítását Lásztity Péró készítette.

² Az optálásról részletesen (szerb nyelven) I. Маловић, Гојко: *Сеоба у матицу – оптирање Срба у Мађарској 1920–1931*. Нови Сад: Матица српска – Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2010.

lagon mindenhol megfigyelhető, elvétve akadó kivételek mellett – felértékelődik temetőik védelme, megőrzése, konzerválása egyfajta emlékhelyként és mementóként, amely emlékezteti a közösség tagjait az ősökre, származásra, míg másokat a közösség egykori helyi jelenlétére.

A szerbek közösségei történelmük során sokszor kényszerültek elhagyni otthonaikat, elvándorolni, áttelepülni. Hagyományosan ragaszkodva őseik szelleméhez, ha a visszatérés bizonytalan volt, előfordult, hogy halottaik földi maradványait kiásták és magukkal vitték, akárcsak szentjeik ereklyéit, ha az idegen hódítók miatt veszélybe kerültek az azokat őrző templomaik.³ Természetesen a megőrzött temetők olyan műemlékjellegű helyek is egyben, melyek emlékanyaga fontos forrás lehet több tudományos diszciplína kutatói számára (néprajzkutatók-etnológusok, helytörténészek, nyelvészek, művészettörténészek stb.), különösen, ha más forrásokból származó információkkal együtt vizsgálhatók.

Rövid történeti áttekintés a magyarországi szerbekről

A temetők emlékanyagából kinyerhető adatok akkor értelmezhetők elég pontosan, ha valamelyest ismerjük a temetőket létrehozó közösségeket és múltjukat. Például a temetők mérete, a sírok, eltemetettek száma – ha nincs más információk – segíthet a helyi közösség nagyságának megbecslésében, de fordítva is, ha ismerjük más forrásokból a közösség hozzávetőleges nagyságát és jellegét, az erősen lepusztult temetők esetében is megbecsülhetjük a síremlékekben történt pusztulás mértékét, egyáltalán megfogalmazhatjuk elképzeléseinket a populáció egykori temetőivel kapcsolatban.

A középkori magyar királyság első évszázadaiban, annak délkeleti vidékein, a Duna és a Száva mentén ortodox keresztény és szláv lakosság jelenlétéről szólnak a történeti források.⁴ A szerb és magyar történészek véleménye eltér abban,

³ A szerbek 1690. évi nagy exodusuk során Szentendrre menekítették Lázár Cár ereklyéit (ma emlékkereszt áll az egykori fatemplom helyén, melyben az ereklyéket őrizték 1697-ig), a Brankovics fejedelmi dinasztia szentté avatott tagjainak ereklyéit (a Fő téri Blagovestenszka, másképp „Görög” templomban őrizték őket) és Szt. Teodor Tiron ereklyéit (az Orovacska, ma református templomban őrizték őket). Димитрије Е. Стефановић: Из прошлости гробних места и њихових обележја у Сентандреји. In: Становчић, Војислав – Димитрије Е. Стефановић (ур): *Саборно гробље у Сентандреји*. Београд: Српска академија наука и уметности – Музеј Српске православне епархије будимске – Институт за српски језик САНУ – ЈП „Службени гласник“, 2012.

⁴ Lásd Вукосављевић, Зоран: *Архитектура српских цркава у Мађарској* = Vukosavljević Zorán: *Szerb ortodox templomépítészet Magyarországon*. Budapest: Szerb Intézet – TERC Kiadó, 2013, 20–39. A magyarországi szerbek történetének áttekintéséhez általában is hasznos Vukosavljević Zorán kötetének a magyarországi szerb ortodoxia történetéről szóló fejezete, valamint Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1991. (konferenciakötet). A szláv és ortodox lakosság jelenlétéről a 11–12. században

mennyire tekinthető ez a populáció az oszmán törökök balkáni előnyomulásával összefüggésben a történelmi Magyarország területére települő ortodox keresztény (pravoszláv, görög-keleti) vallású szerbek elődjének, illetve mennyire tekinthető folytonosnak a szerbek jelenléte a történelmi Magyarországon a korai időszakban.⁵ Az Árpád-házi uralkodók idején dinasztikus kapcsolatok alakultak ki a középkori szerb államalakulatokkal, s így kerültek Magyarországra szerb előkelőségek és kíséretük (például II. Vak Béla felesége, Jelena (Ilona), illetve Belos Bán a 12. században). Szerbek bevándorlására Magyarország belső területeire a Balkánról (a mai Észak-Macedónia, Montenegró, Szerbia – beleértve Koszovót is –, Bosznia Hercegovina, valamint Dalmácia, Szlavónia területéről) számos kisebb-nagyobb hullámban az oszmán török hódítással és a törökellenes felszabadító harcokkal összefüggésben került sor a 15–18. század között. A szerb populáció jelenléte a történelmi Magyarország középső részein a 17. században, a hódoltsági területen volt a legjelentősebb mind létszámában, mind településsűrűségében, mind arányaiban az össznépelességen belül. Ekkor nemcsak az egykori déli országterületen találunk nagy számban szerb településeket, hanem a mai Baranya, Tolna, sőt Somogy megye (Dél-Dunántúl), a Duna-mente, a Duna-Tisza köze középső részén, a Körös-Maros közén (Dél-Alföldön) is (1. térkép).

A legjelentősebb bevándorlási esemény mégis a szerbek nagy exodusa volt (Velika seoba) 1690-ben, amikor a keresztény seregek által felszabadított Magyarországra becslések szerint 10–40 ezer szerb család érkezett a Balkánról a Szerb Ortodox Egyház feje, a peći (ipeki) pátriárka, III. (Csarnojevics) Arszenije vezetésével. Ennek a betelepülésnek a jelentőségét nem annyira tömegessége adta meg, mint az, hogy ekkor a korabeli szerb egyházi-világi elit is nagyrészt áttelepült a Habsburg Birodalomba, továbbá a szerbség az uralkodótól, I. Lipóttól olyan privilégiumokat kapott, amelyek biztosították számára az egyházi-nemzeti autonómiát, amelyet az elkövetkező századokban mind a bécsi udvar, mind a magyar politikai elit igyekezett erősen korlátozni, majd felszámolni. Mégis, ez az egyre inkább korlátozott autonómia elősegítette, hogy a policentrikus szerb nemzetfejlődésnek és a modern szerb nemzet kialakulásának egyik központja a 19. század közepéig a történelmi Magyarországon legyen, s az itteni szerb polgárságra támaszkodva itt alakuljanak ki az első nemzeti intézmények a kultúra, oktatás és művelődés terén a 19. század első felében. A 20. század elejére Magyarország középső részein a szerbség elszórványosodott, létszáma mintegy 25 ezer lélek volt, s közösségi életét leginkább a Karlócai Szerb Ortodox Érsekség püspökségeihez tartozó, a mai Magyarország

a dél-keleti határvidéken számos eseményt jegyez fel Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája I.* Budapest: Akadémia Kiadó, 1981.

⁵ A kérdéskörrel szerb részről a neves néprajztudós Jovan Erdeljanović (Pancsova/Pančevo, 1874 – Belgrád/Beograd, 1944) foglalkozott. Lásd: Ердељановић, Јован: Трагови најстаријег словенског слоја у Банату. In: Schranil, Josef (uspořadal): *Niederlův sbornik.* Praha, 1925. 275–308.

1. térkép. Történelmi és mai szerblakta régiók a mai Magyarország területén. Feketével bekarikázott régiók jelölik azokat a területeket, ahol a történelem során jelentős volt a szerb jelenlét, azonban ma már nem élnek ezeken a területeken hagyományos szerb közösségek. I.: Sajkások és kereskedők által lakott településrészek a Duna és a Vág mentén (pl. Komárom, Győr) a 16-18. sz. eleje között. II.: A Hajdúságban a szerbek jellemzően a 15-17. században éltek mielőtt asszimilálódtak volna. III.: A Dunántúlon a Balaton és a Duna által meghatározott vonalak által határolt területen a hódoltság idején, a 16. sz. második felétől a Rákóczi szabadságharcig éltek tömbszerűen a szerbek. IV.: Nagy-Alföld: A 17. század első felétől a 18. század első feléig az Alföld déli és középső részén is szórta taláunk szerbek lakta településeket. Pirossal bekarikázva jelöltük azokat a régiókat, ahol ma is találunk szerbek által is hagyományosan lakott településeket (Budapest környéke, Bácska-Baranya, Maros mente).

területén mintegy 70 egyházközségben és filiáléban élje, gondoskodva templomairól, temetőiről és felekezeti elemi iskoláiról, esetleg jótékonyági (dobrotvorna zadruga), kulturális (čitaonica) szervezeteket, dalárdákat, színjátszó csoportokat és mezőgazdasági takarékszövetkezeteket (zadruga) is működtetve. Míg közvetlenül a *Velika seoba* után, a 18. század elején a szerbek települések tucatjaiban alkották – főleg Baranyában és általában a Dél-Dunántúlon – az egyedüli lakosságot, vagy annak döntő többségét,⁶ addig a 19. század második felére gyökeresen megváltozott a demográfiai helyzet, s a mai Magyarország területén mindössze három településen alkotott abszolút többséget a szerbség, míg a tipikus szerbek

⁶ Јакшић, Иван: *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века I-III*. Нови Сад: Музеј Војводине, 1968–1974. A 18. század eleji országos összeírások adatai hozzáférhető az interneten is.

által lakott település multietnikus volt, jellemzően német többséggel és 15–30%-os szerb népességarányal, ezernél kisebb lélekszámmal. Egyedül a Maros menti Battonyán, Deszken és Szőregen haladta meg ekkor a szerb közösség létszáma az ezer főt.⁷ Az I. világháborút követően, a trianoni békeszerződés rendelkezései által nyújtott lehetőséggel élve a magyarországi szerbség mintegy kétharmada optált, azaz az újonnan alakult délszláv államba települt át 1920–1931 között, így az 1930-as népszámlálás már csak 7.000 szerb anyanyelvű magyarországi lakost mutatott ki.⁸ Az optálás következtében számos falusi és városi szerb ortodox közösség néptelenedett el, vagy csökkent létszáma párszáz, esetleg csak pár tucat főre, különösen Baranyában. A szerb nemzetiség autonómiájának utolsó maradványait 1945 után számolták fel Magyarországon. Az 1990-ig terjedő időszakban a szerbség hagyományos, egyházi kötődésű önszerveződését, közösségi ügyeinek, épített örökségének, így temetőinek működtetését is súlyosan érintette a magyar állam egyházellenes politikája.

Az 1690 előtti magyarországi szerb temetőkről

A 15–18. sz. között kisebb csoportokban vagy nagy tömegekben Magyarországra menekülő vagy költöző szerbek különböző társadalmi rétegekhez tartoztak, eltérő volt a társadalmi státusuk, de közös volt nemzeti egyházuk, vallásuk, nyelvük és kultúrájuk, miközben jogi státusukat egyformán erősen befolyásolta a többségtől és az uralkodótól eltérő vallásuk. Az áttelepülők között találunk főnemeseket (Brankovicsok, Jaksicsok), köznemeseket (Bakicsok), katonákat, katonai parancsnokokat (naszádosok, könnyűlovasság, gyalogosok, zsoldosok, hajdúk, várvédő helyőrség), városlakó polgárokat, kereskedőket, kézműveseket, de falun lakó, adózó földműves parasztokat és extenzív állattartókat is. A főnemeselek udvartartásában megtaláljuk a magasrangú papokat, szerzeteseket, írástudókat is, s idővel nemcsak a városokban épülnek szerény vagy komolyabb kőtemplomok, hanem akár falusi jellegű településeken vályogból, fából is emelnek templomokat. A 16. században megjelentek a szerb ortodox kolostorok, sőt, a török által a szerb fejedelemség el-estekor, 1459-ben felszámolt önálló szerb egyházi szervezet, az I. Nagy Szulejmán szultán és Szokolovics Mehmed nagyvezír idején 1557-ben újjáéledt Peći (Ipeki) Szerb Ortodox Patriarchátus is újra működni kezdett és Magyarország hódoltsági részein több szerb püspökség is létrejött (például Budán és Temesváron). A legrégebbi és ma is álló magyarországi szerb ortodox templom Ráckeven, 1487-ben

⁷ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1912.

⁸ Office général de statistique du Royaume de Hongrie: *Recensement général de la population de 1930.* Budapest: Imprimerie Stephaneum Société anonyme, 1933.

épült.⁹ A szerb ortodox kolostorok (monostorok) nemcsak a déli határvidékhez közeli Fruška Gorában alakultak meg, hanem az ország belsejében, például a Tolna megyei Grábócón (1585) is létrejött egy szerzetes közösség.¹⁰ Az 1690 előtt állott szerb templomok a ráckeveit kivéve mára nyomtalanul eltűntek, s csak a történelmi források utalnak rájuk (például Szolnok,¹¹ egyes hajdúsági települések esetében), míg mások helyére új szerb templomok épültek (például Budán, Pesten, Komáromban, Székesfehérváron, Grábócón). Mivel saját nemzeti egyházzal rendelkeztek, különálló ortodox keresztény vallásúak voltak, a szerbek különálló szerb/ortodox temetőket, illetve temetőparcellákat hoztak létre. Az első temetők – akárcsak a többi keresztény felekezetnél – a templomok körül alakultak ki, amire több jel is utal, azonban a török időkben a temetők sokszor a városfalakon kívülre kerültek.¹² Feltételezzük, hogy az előkelők, rangosabb nemesek, főpapok, nevesebb papok, katonai parancsnokok, városi közösségi előljárók (bírók, kenézek, epítropok) és gazdagabb kereskedők, polgárok tartós, díszes kőből készült síremlékeket kaptak (hacsak nem csatában estek el, és ott lettek elhantolva), melyeket a városi vagy monostori szerb templomokban, azok környékén kell keresnünk. Sajnos, ilyen síremlékek Ráckevét leszámítva nem maradtak fenn. A ráckevei szerb templom padlózatában található, legalább részben 16. századi sírkövek feliratának pontos megfejtése azonban nem kecsegtet sok sikerrel, mivel erősen kopottak és töredékesek ezek a sírfeliratok.¹³

Ezen kívül csak három budai sírkövet említhetünk még 1690 előttről, melyeket Vujicsics Sztoján a szakirodalom alapján 17. századnak feltételez, és a török kori budai szerb temető helyét az egykori tabáni Régi temető tér – Kereszt tér helyére (ma a tabáni parkban levő szerb emlékkereszttel megjelölt hely), a pesti szerb temetőt pedig a Kálvin tér környékére teszi.¹⁴ A kecskeméti török-kori szerb/ortodox

⁹ Miskei Antal: *A szerb templom* = Antal Miskei: *The Serbian Church*. Ráckeve: Sophia Nostra Kiadó, 2017.

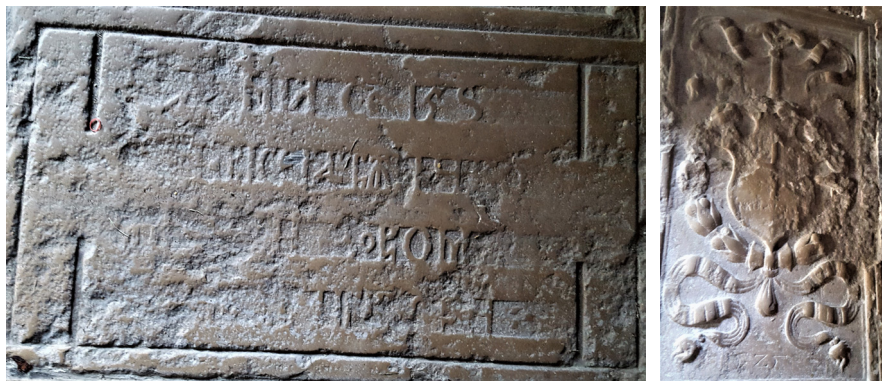
¹⁰ Golub Xénia: *A grábóci szerb ortodox monostor művészete*. Kézirat a Szerb Intézet adattárában, 2017. A grábóci monostorra vonatkozó alapvető információkat megtaláljuk Vukoszávlyev (2013) könyvében is.

¹¹ Гавриловић, Славко – Јакшић, Иван: *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*. књ. I. Београд: САНУ, 1987. 499.

¹² Buda esetében lásd: Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest: Műegyetemi Nyomda, 1933. és Bátorfy Attila: *A holtakra épített város. Temetők Budapesten a középkortól napjainkig*. <https://atlo.team/a-holtakra-epített-varos/> (Letöltés ideje 2020. szeptember 4.)

¹³ Lővei Pál – Tóth J. Attila: *Vezető a ráckevei Árpád Múzeum kőtárához*. Ráckeve: Árpád Múzeum, 2018. és Lővei P. – Engel P. – Radocsay D. – Varga L.: *A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa*. Kézirat adatbázis, MTA BTK Művészettörténeti Intézete Adattára, leltári szám: MI-C-I-234.

¹⁴ Vujicsics Sztoján: *Szerbek Pest-Budán*. Budapest: Fővárosi Önkormányzat Főpolgármesteri Hivatala – Szerb Fővárosi Önkormányzat, 1997.

1. kép. 16. századi sírkölap és felirata – Ráckeve, szerb ortodox templom, 2018 (fotó: Lásztity P.)

temető helyéről közöl adatokat Juhász István.¹⁵ Nyilvánvalóan e korszak szerb temetőiről alapvetően csak régészeti módszerekkel lehet többet megtudni, ami még inkább áll a falusi lakosság temetőire, hiszen a szerényebb anyagiakkal rendelkező, általában írni-olvasni sem tudó elhunytaknak nem teltett tartósabb, kőből készülő síremlékek felállítására. Az utóbbi időben, a 21. században Magyarországon több olyan régészeti kutatás is folyt, amely érintette a 17. századi, a hódoltság területén vagy annak peremvidékén élő falusi szerb lakosságot Észak-Bácskában, Tolnában és Győr környékén.¹⁶ Erről a populációról a török defterek (adóösszeírások) mellett egyéb levéltári források (határbejárások, idős tanúk kihallgatása a 18. század elején), valamint nyelvemlékek (mikrótoponímia elemzése) is szólnak.¹⁷ A magyar szakirodalom ezzel a populációval kapcsolatban, amely a 17. század második felére összefüggő településhálózatot hozott létre a Dunántúl egyes részein, a „rác”, esetleg „vlah” (török defterekben „iflák”) kifejezést használják, kerülve a „szerb” jelző használatát, inkább a határozatlan balkáni eredetű vagy délszláv népességként értelmezik az ezeken a településeken lakókat. Véleményünk szerint azonban

¹⁵ Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét: Print 2000 Nyomda Kft., 1999. 72–75, 121–125.

¹⁶ L. Gaál Attila: A Dombóvár-Békatói XVI–XVII. századi temető. In: Gerelyes I.–Kovács Gy. (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. 209–218. (konferenciakötet); Wicker Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2008. és *Zárójelentés: „Török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani elemzése” tematikus OTKA pályázat*. 2008. http://real.mtak.hu/2009/1/49614_ZJ1.pdf (Letöltés ideje: 2020. szeptember 4.)

¹⁷ Lásd például: Máté Gábor: 17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: *Magyarország régészeti topográfija. Múlt, jelen, jövő*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 301–311. és Szabó József: Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr*, 134. évf. 2.sz. Budapest: MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság, 2010, 195–2011.

ezen a vidéken a korabeli forrásokban rácnak nevezett lakosság alatt leginkább szerbeket kell érteni.¹⁸

A 18–19. századi és mai szerb ortodox temetők, síremlékek korábbi kutatása

A bécsi háború (1683–1699) és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) olyan súlyos megrázkódtatásokat jelentettek a magyarországi szerbség számára, hogy korábbi településstruktúrájuk átrajzolódott, a sűrűbb településhálózat délebbre szorult, s a török időkhöz kapcsolódó épített örökségük is nagyrészt megsemmisült. Az újonnan kialakult, 18. századi és a 19. század első felében működő falusi és városi szerb temetők azonban mára kevés kivételtől eltekintve szintén eltűntek, kevés nyomot hagyva az utókorra. A korai 18. századi szerb temetők is a templomok körül alakultak ki, s Mária Terézia 1775-ös rendelete írta elő¹⁹ először a temetők kihelyezését a lakókörzeteken kívülre, aminek a 18. század végére szereztek érvényt a gyakorlatban is. A falvakban maguk a szerb közösségek szanalták a régi temető-

¹⁸ A középkori szerb államalakulatok magállama Raška volt Ras székhellyel a Raška folyó mentén, s ebből származik a magyar rác elnevezés a Rácországot létrehozó és az azt lakó népre. Ez a népnév a szerbekre vonatkozóan különböző funkciókban a 20. századig fennmaradt. A balkáni középkori államhatárok átrajzolódása, majd az oszmán-török hódítás következtében beinduló népvándorlások következtében Dalmácia, Bosznia és Szlavónia lakosságának jelentős része, helyenként többsége ortodox szerb volt a 16. századtól kezdve. Amikor a 17. század második felétől ezekről a vidékekről a hódoltság területére érkeztek külön „nemzeti” vagy más határozott etnikai csoportidentitással nem rendelkező katolikus délszlávok is, ezeket a magyar és német forrásokban katolikus rácoknak nevezték, hiszen számukra nyelvtileg, néprajzilag, szociálisan és földrajzi származás szerint sem különböztek az ortodox szerbektől, azaz egy népnek látták őket, s csak a hatalom számára is fontos vallásuk szerint különböztették meg a két csoportot, amely ekkor még vallásváltás útján könnyen keveredett is egymással. Ugyanakkor a két csoport tagjai megkülönböztették egymást. A kérdéses tolnai és baranyai falusi populáció vallásának közvetlen és közvetett feltárása, valamint személyneveinek vizsgálata az ortodox szerb lakosság jelenlétét valószínűsíti. Megjegyezzük, hogy a 17–18. század fordulóján Rácországnak nevezett területek (például Szlavónia középső részén) lakossága mindig ortodox rác (szerb). Hasonlóan, ezen a vidéken a török forrásokban vlahnak nevezett lakosság nem a Balkán romanizált őslakóit vagy románokat rejt, hanem extenzív állattartással foglalkozó, másképp adózó személyeket, akik döntő részt itt a romanizált őslakosokat a Nyugat-Balkánon a 15. századra beolvasztó ortodox szerbek voltak. A boszniai muzulmánok számára a hétköznapi nyelvben később a vlahok a szerb ortodox parasztokat és hegyi pásztorokat jelentette. Hasonlóan nevezte őket a horvátországi, dalmáciai városok katolikus lakossága is, pejoratív értelemben. A romanizált őslakosok (az eredeti vlahok) egy része a katolikus populációba is beolvadt (így pl. a bunyevác népcsoport kialakulására is hatással lehetett), de nevét nem kölcsönözte számukra.

¹⁹ L. Simon Katalin: „Sincerus erga antenatos nostros amor” – Temetkezés és temetők a 18. századi Budán. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XL*. Budapest: Budapesti Történelmi Múzeum, 2015. 121–142. Fehér, 1933. és Bátorfy, é.n.

ket és hoztak létre újakat az idő előrehaladtával, míg a rohamos fejlődésnek induló nagyobb városokban a város terebélyesedő szövete nyelte el a régi temetőket. Ezt a folyamatot Buda és Pest esetében jól írják le a korábbi kutatások, melyek feltárták a régi tabáni szerb temető, majd a híres, 1796-ban megnyílt, 1885-ben pedig formálisan bezárt, s az 1930-as években felszámolt tabáni városi temetőt, melynek külön nagy szerb ortodox „parcellája” volt. Az itteni neves szerb személyek maradványai kerültek közös sírba a Farkasréti temetőben. Kornelije Stankovićnak (1831–1865), a szerb zeneirodalom megalapítójának a csontjai innen is tovább vándoroltak egészen Belgrádig (1940), ahol a nemzet nagyjainak kijáró síremléket kapott. Stanković emlékét 2015-től mellszobra őrzi a Tabánban. A tabáni sírkert felszámolásának tragikus kimenetele a magyarországi szerb örökség számára talán ahhoz lenne hasonlítható a magyar örökség szempontjából, ha a mai Fiumei úti sírkertet számolnák fel szinte nyomtalanul.

Pesten a szerb temetők sorsa bonyolultabb és küzdelmesebb volt, aminek levéltári dokumentumai alapján Fehér Jolán Antónia (1933) ismerteti a város vezetésé és a görög-keleti szerb egyházközség közötti vitákat. Ezek alapján úgy tűnik, a pesti szerb templom környékén volt egy temetőkert, mellyel kapcsolatos engedélyek körül még 1800-ban folyt levelezés, de a Kálvin tér közelében található

2. kép. Konstantin Pejić (1802-1882), híres szerb orvosnak, közírónak, forradalmárnak és a pesti Tökölyanum igazgatójának síremléke az egykori tabáni szerb sírkertben – Buda-pest, 20.sz. eleje (Muzej Vojvodine, Fond „Srbi u Madarskoj,” Lsz.: 3734).

37. C. 1810. évi 100. sz. rend, a pesti Szebeni Egyházközség.

3. kép. A ferencvárosi régi szerb temető (1810-1861) alaprajza az itt eltemetett polgárok sírhelyének pontos megjelölésével (Budai Szerb Ortodox Püspökség archívuma, pesti egyházközségi iratok)

régi szerb ortodox temetőt (1655 óta) is bővítették 1769-ben, majd a megtartásáért küzdött az egyházközség az 1820-as években. Az 1790-es években a mai Lehel téren és tőle északra kialakított nagy temetőben az ortodoxok is kaptak parcellát. A temető a Kerepesi úti sírkert 1847-ben történt megnyitásáig működött, azonban csak 1874-ben zárták be és szüntették meg, illetve a nevesebb személyek sírjait a Kerepesi temetőbe helyezték át. Ugyan 1847-ben határozott úgy a pesti városi tanács, hogy meg kell szüntetni a különálló felekezeti temetőket, megszüntetésükre csak 1874-ben került sor. A Váci úti szerb, illetve ortodox sírok sorsával, illetve az itt eltemetett nevesebb személyekkel kapcsolatban egyelőre nincs közelebbi információnk. Pesten még egy helyen, a Ferencváros területén működött szerb ortodox temető a 19. században. Bátorfy Atila szerint a temető 1830–1874 között működött, azonban az „Orczy kert mögötti temetőnek” a Budai Szerb Ortodox Püspökség archívumában, a pesti egyházközség iratai között nemrég fellelt egyik dokumentuma (alaprjz fedlapja) szerint az első temetésre itt 1810-ben, az utolsóra pedig 1861-ben került sor. Itt helyezték örök nyugalomra többek között Vitkovics Mihályt (1778–1829),²⁰ a kétnyelvű költőt, az MTA alapításában és a magyar nyelvújító mozgalomban is fontos szerepet vállaló fővárosi szerb ügyvédet, valamint Naum Bozdat (1784–1853),²¹ a cincár származású szerb nagykereskedőt, aki

²⁰ Vujicsics D. Sztóján (gondozásában): *Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978.

²¹ Федора Бикар: Век и по од смрти Наума Бозде. In: Предраг Степановић, Пера Ластих, Стела Маричић (ур): *Српски календар 2003*. Будимпешта: Самоуправа Срба

a pesti *Matica srpska* pénztárnoka és szerb jótékonyági alapítványok alapítója volt, de a dunai hajóhidat is fenntartotta a Lánchíd megépítéséig, és a Hídegyletnek is tagja volt; továbbá a budai születésű császári tanácsost, Uroš Nestorovićot (1765–1825),²² az első szerb tanítóképző alapítóját és első igazgatóját, és Georgije Margót (1780–1857)²³ a pesti szerb egyházközség neves parókusát, a *Matica srpska* számos tisztségének viselőjét is, de itt nyugodott Szentendre első, szerb nemzetiségű polgármesterének, Dumtsa Jenőnek (Evgen Dumčának) az atya is. A Ferencvárosi szerb ortodox temető hozzávetőlegesen a mai Szent István és Szent László kórház helyén volt. A Kerepesi úti temetőben eredetileg létrehozott ortodox parcellát megszüntették, akárcsak Farkasréten, azonban a parcella visszamaradt részében ma is megcsodálhatjuk a gazdag, magas társadalmi rangot elért ortodox kereskedők síremlékeit a 19. század végéről.

A régi székesfehérvári szerb temető helyét, valamint a szerb templomban és körülötte található síremlékeket részletesen Jaksity Iván írta le 1962-ben megjelent helytörténeti munkájában a helyi szerb közösségről.²⁴ A magyarországi cincár-görög síremlékekkel hosszabb időn át számos magyar kutató foglalkozott és publikált róluk, így ez az örökség jól dokumentált.²⁵ A budakalászi régi szerb temető helyét Nedelykov adja meg 1996-ban,²⁶ a majsi (Baranya) szerb temető rövid leírását pedig Bugarszky közli 2000-ben.²⁷ A kitűnő magyarországi horvát néprajztudós Sarosácz György 22 szerb temető általános állapotát és érdekesebb sírköveit dokumentálta 1966–1982 között fotográfiáin, s a temetkezéssel, temetőkkal és síremlékekkel kapcsolatos megfigyeléseit a magyarországi horvátok, szerbek

у Мађарској, 2002, 84–85.

²² Милан Степановић (прир. и ур): *Василије Ковачевић – Беседа о добровољним прилозима*. Сомбор – Будимпешта: Педагошки факултет у Сомбору – Српски институт, 2012.

²³ Божидар Ковачек: *Срби у Пешти марта 1848*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2000.

²⁴ Јакшић, Иван: *Срби у Столном Београду*. Нови Сад: Војвођански музеј, 1962. 64–70.

²⁵ Dobrossy István: *Orthodox temetők Miskolcon*. A templom körüli temetőkert. In: Dobrossy István (szerk.): *A miskolci ortodox templom és sírkertje*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2001. 113–213.; Elek György: *A karcagi temetőkről*. In: *Karcagi kalendárium*. Karcag: Déryné Kulturális Központ és Könyvtár, 2007. 140–142.; Józsa László: *Megszentelt kövek, kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban*. Szeged: JATE Néprajzi Tanszék, 1999. 301–303.; Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét: Print 2000 Nyomda Kft., 1999, 72–75, 121–125.; Papp Izabella: *Jászkunsági görög síremlékek*. In: *Zounek 7*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1992. 62–86.; Olbert Mariann: *A budapesti Nagyboldogasszony magyar ortodox templom síremlékei*. *Műemlékvédelem*, 2010. 5.

²⁶ Недељков, Милан: *Из прошлости Срба у селу Калазу*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2003, 40.

²⁷ Bugarszky Norbert: *A majsi szerb orthodox templom*. *Majsi füzetek 3*. Majs: Majsi Kulturális Egyesület, 2000. 38–39.

és szlovének vonatkozásában 2003-ban publikálta (kézirátát 1996-ban zárta le).²⁸ A legjelentősebb munkának a szentendrei születésű filológus, Dimitrije E. Stefanović tevékenységét kell tekintenünk. 1987-ben publikálta a szentendrei szerb templomokban és kertjükben fellelhető síremlékek pontos helyét, és adta meg részletes leírásukat fotóikkal együtt. Majd belgrádi kutatókból álló csoportot szervezett, amely felmérte, dokumentálta és sokoldalúan elemezte a szentendrei szerb temető anyagát, melyet 2012-ben meg is jelentettek.²⁹ Minden egyes síremléket lefényképeztek, a sírfeliratot kiolvasták és megjelentették, elemezték a névállományt, a foglalkozások, rangok leírását, és felkutatták és ismertették az egykori szentendrei szerb temetőkre vonatkozó adatokat (mindegyik szerb templomnak volt külön temetője a múltban). Elkészült a temető térképe is. A munka nemcsak azért volt jelentős, mert az egyik legfontosabb magyarországi szerb temetőt dokumentálta, hanem mert jól kidolgozott módszere mintául szolgált a későbbi, általunk szervezett felméréshez is. Stefanović önzetlen segítséget nyújtott a váci középvárosi temető felszámolásakor feltárt 20 ortodox síremlék dokumentálásához is, melyet Gál és Dujmov végeztek el és publikáltak 2010-ben.³⁰ A 2000-es évek első évtizedében fordult az anyaországi szakmai nyilvánosság figyelme is a határon túli szerb temetők felé. Bosa Rosić užicei újságíró nő miután nagy médiavisszhangot kiváltó kiadványban dokumentálta és bemutatta a szerbiai történelmi síremlékeket, megjelentette helyszíni dokumentálásának eredményeit a Temesvár-környéki, romániai szerb temetőkről, síremlékekről is.³¹ A kutató tervbe vette egy hasonló projekt megvalósítását Magyarországon, azonban a teljeskörűsége törekvő, tudományos igényű felmérést már az időközben megalakult Szerb Intézet végezte el.³² Az Intézet helyszíni terepmunkájára is támaszkodva a dunaszekcsői szerb temetőt részletesen, de nem teljes körűen mutatta be a temetőről szóló füzetben Vukovics

²⁸ Šarošac, Đuro: *Groblja, pogrebni običaji i nadgrobnii spomenici Hrvata, Srba i Slovenaca u Mađarskoj* = Sarosác György: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs: Krónika, 1996–2003.

²⁹ Стефановић Е., Димитрије: Епитафи у српским црквима и портама у Сентандреји. In: Давидов, Динко (ур): *Сентандрејски зборник САНУ, I*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1987. 309–328. és Становчић, Војислав – Димитрије Е. Стефановић (ур): *Саборно гробље у Сентандреји*. Београд: Српска академија наука и уметности – Музеј Српске православне епархије будимске – Институт за српски језик САНУ – ЈП „Службени гласник“, 2012.

³⁰ Gál Judit – Dujmov Milán: *Adatok a váci ortodox keresztény közösség történetéhez – Váci levéltári füzetek 2*. Vác: Váci Városi Levéltár, 2010.

³¹ Росић, Боса: *Српска гробља и надгробни белези у Темшвару и околини*. Саопштења XXXIX, 2007. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2007.

³² Az Intézet projektjének első eredményeit népszerűsítő cikkben bemutatta Lásztity Péró: Ластић, Пера: Пројекат „Српска гробља у Мађарској“. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2017*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2016. 184–186.

Cvéta helytörténész.³³ A Szerb Intézet projektjét megelőző kutatások és felmérések, dokumentálások a még meglévő szerb temetőkről, mint látható, a szentendrei kivéve, melyhez a háttérrel a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia biztosította, töredékesek és nem eléggé alaposak voltak, és a legtöbbször csak mellékesen foglalkoztak a temetőkkel, síremlékekkel az általánosabb helytörténeti kutatás részeként.

A „Magyarországi szerb temetők, sírok, síremlékek és sírfeliratok nyilvántartásba vétele, dokumentálása és védelme” projekt

A röviden csak „Magyarországi szerb temetők” névre hallgató projektet a Szerb Intézetnél *Dujmov Milán* történelemtanár és egyháztörténész kezdeményezte 2010 és 2011 fordulóján, akinek így a téma feldolgozásában elévülhetetlen érdemei voltak. Egykori szerb ortodox lelkészként közelről figyelhette meg, lehetett tanúja a baranyai és tolnai szerb temetők pusztulásának, másrészt a váci ortodox közösséget bemutató, az ottani ortodox síremlékeket dokumentáló és feldolgozó kutatás történész résztvevőjeként tapasztalatot szerezhetett a projektben ellátandó feladatok terén. További személyes inspirációt jelentett számára a váci munka során kialakított szakmai kapcsolat Dimitrije E. Stefanović-tal, s rajta keresztül a szentendrei projekt tapasztalataival. Az Intézet projektjének kidolgozásában Dujmov Milán mellett Vukovits Koszta művészettörténész, a szentendrei Szerb Egyházi Múzeum szakmai vezetője és Lásztity Péro, az Intézet vezetője vettek részt, és maga Stefanović is rendelkezésre állt szakmai tanácsaival. A projekt kivitelezésében, a terepmunkában szervezőként és fotósként Szalai-Nagy Márta vet részt a projektgazda Dujmov mellett, míg a digitális adatbázis programozását és feltöltését Kozics Sándor (Aleksandar Kozic) matematikus, programozó végzi.

A projekt megfogalmazott általános célja a jelentős részben pusztuló és védetlen magyarországi szerb ortodox temetők, sírok és síremlékek megmentése volt, valamint egy olyan adatbázis létrehozása, amely alapul szolgálhat a különböző tudományágak (néprajz, nyelvészet, helytörténeti kutatások, művelődéstörténet, művészettörténet) művelőinek további kutatásaihoz, melyek tárgya a magyarországi szerbek anyagi és szellemi kultúrája. Az utókor számára történő megmentésen részben digitális, virtuális megmentést értünk az aktuális állapotok, információk elektronikus rögzítése útján, részben pedig azt, hogy a projekt megvalósítása előmozdíthatja az örökség fizikai valójában való megmentését is.

A projekt konkrét céljai, feladatai a terepmunka útján történő adatfelvétel, adatgyűjtés, dokumentálás volt, majd ezt követte a begyűjtött adatok feldolgozása,

³³ Vukovics Cvéta: *A dunaszekcsői görögkeleti szerb temető*. Dunaszekcső: Dunaszekcsőért Alapítvány, 2015.

rendezése és prezentálása. A terepmunka során először hozzáférhetővé kellett tenni az esetlegesen benőtt vagy ledőlt, töredezett síremlékeket, majd azokat úgy lefotózni, hogy a feldolgozás során részletesen is kiolvasható legyen a sírfelirat. Az egyes sírok, síremlékek már a terepmunka során regisztrációs számot kaptak, s feljegyezték legfontosabb jellemzőiket, a sírfelirat legfontosabb részét. Mivel a terepmunkát Dujmov és Szalai-Nagy szabadidejükben, főleg hétvégenként tudták végezni, az ellátandó feladat pedig tömeges volt (sok a veszélyeztetett temető, egy temetőben akár 100–200 sírral), a helyszíni adatgyűjtés nem lehetett teljes részletességű, ahogy azt a projekt eredeti terve tartalmazta. Így például a helyszínen nem próbálták teljes egészében kiolvasni a feliratokat, és nem történt meg az egyes sírkövek dimenzióinak megmérése, de a fotók is dokumentálási céllal készültek, s nem igényes publikáció számára. Az egyes sírok GPS-koordinátáinak meghatározása is a terepmunka második körében történt, külön szakember bevonásával (a szokásosnál pontosabb, legalább 1–2 méter precizitású helymeghatározásra volt szükség). Az egyes településeken végzett munkáról gyorsjelentések készültek, melyekben szerepelt többek között a temető helye a településen vagy annak határában (GPS-térképen), a temető történetére vonatkozó elemi információk és a temető státusa, a temető általános állapotának leírása, valamint a mellékletben a regisztrált sírok listája regisztrációs számmal, és az elhunyt nevével és az elhalálozás évével (ha ezek kiolvashatóak voltak a helyszínen). A jelentéshez csatlakoztak a digitális fényképek is, melyek a regisztrációs szám révén összekapcsolhatók a listán szereplő adatokkal. A terepmunka megvalósítására 2011–2014 között került sor.

Ezt követően 2015–2016-ban történt meg a begyűjtött adatok feldolgozása és rendszerezése, a sírfeliratok részletes kiolvasása a helyszíni feljegyzések és fotók segítségével, valamint a GPS-térképek elkészítése az egyes temetőkről a sírok rögzített koordinátái alapján. Ezt a munkafázist azonban nem sikerült teljesen befejezni, mivel a terepmunka és az egész projekt gazdái 2016-ban témát váltottak, és nem folytatták munkájukat a projekten. A kereshető digitális adatbázis első változatának programozása és feltöltése 2017–2018-ban történt meg, s jelenleg az adatbázisnak a Szerb Intézet honlapján keresztül történő elérhetőségén dolgozunk. Az adatbázis teljeskörű olyan értelemben, hogy tartalmazza a fotódokumentációt és a regisztrált sírokat és sírfeliratokat, valamint térképeket is. A felmérés, kutatás eredményeinek publikálása mostanáig nem történt meg.

Mellékelte táblázatunkban a Szerb Intézetnek még teljesen nem befejezett temető-projektje eddig összegyűjtött fontosabb adatait összegeztük. Egyrészt a 2011–2014 között végzett terepmunka, helyi adatgyűjtés és dokumentálás eredményeit (adatait) tartalmazza, amely terepmunka 65 települést és azon belül 95 helyszínt érintett. Ezt egészítettük ki a későbbi, alapvetően szakirodalmi forrásokon és személyes tapasztalatokon alapuló adatokkal, melyek 16 újabb településre,

illetve 25 helyszínre terjednek ki. Így összesen 81 települést és 119 helyszínt érintett eddigi felmérésünk és kutatásunk a projekt keretében.

Az elsődleges terepmunka a hagyományosan szerbek által (is) lakott falusi települések mellett, melyekben megtalálható a szerb templom és a temető, kiterjedt azokra a településekre is, ahol a 20. században felszámolták az egykori szerb közösség temetőjét, de fennmaradtak onnan származó sírkövek, illetve azokra az alföldi településekre is, ahol az egykori cincár-görög diaszpóra³⁴ reprezentánsainak sírjai találhatók, továbbá olyan észak-magyarországi városi településekre is, ahol dominánssá vált a helyi ortodox közösségen belül a cincár-görög elem, s ma az itteni templomok már a magyar ortodox egyházhoz tartoznak.³⁵ A vizsgált települések körének meghatározása során azt vettük figyelembe, hogy mindezek a néhai ortodox hívők, továbbá egyházközségeik, templomaik a szerb ortodox egyház kebelében működtek, s a Karlócai Szerb Ortodox Érsekséghez, illetve annak itteni püspökségeihez tartoztak. A munka során 36 szerb/ortodox temetőt, 2 köztemetőt, mely korábban szerb ortodox temetőként funkcionált, 7 szerb/ortodox parcellát, 7 ilyen sírcsoportot és 6 helyen egyes szerb, illetve ortodox sírt mértünk fel.³⁶ 33

³⁴ Cincárok (aromunok, makedovlachok): Eredetileg a mai Észak-Görögország és Dél-Albánia területén honos ortodox keresztény népcsoport, amely a 17–18. századra erősen elgörögösödött, habár családon belül használta a románhoz közel eső, neolatin nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet. Északi irányú diffúzió, kisebb csoportokban vagy egyénileg megvalósuló, jellemzően 18. századi vándorlásaik során eljutottak Magyarországra is, ahol a szerb egyház által működtetett ortodox egyházközségekbe integrálódtak, pár generáció alatt asszimilálódva. Ahol túlsúlyba kerültek a szerbekkel szemben, és a görög nyelv lett az egyházközség nyelve, a 19. század végére lejtászódott magyar (nyelvi) asszimilációjuk. Tipikusan kereskedőként az egyházi közösségek leggazdagabb, jótékonykodó, templomépítést támogató rétegéhez tartoztak. Gazdagabb, eleinte görög nyelvű és jellemzően városi síremlékeik jobban fennmaradtak, mint a szegényebb rétegek síremlékei az adott korból. A cincárok igen jelentős szerepet játszottak nemcsak a magyarországi szerbek polgárságának és értelmiségének kialakulásában, hanem hasonló szerepük volt a Balkánon is a nemzeti polgárság kialakulásában (Szerbia, Bulgária, Románia, albánok, macedónok esetében). A cincárokról az egyik legjobb munkát a neves szerb történész Dušan J. Popović írta (Поповић Ј., Душан: *О Цинцарима*. Београд: ИГП „Прометеј“, 2008.). A cincár származású családokat ez az alapvető mű mellett újabban Aleksandar Bačko családörténész vette számba (Бачко, Александар: *О појединим породицама цинцарског порекла*. Београд: Издање аутора, 2018. <https://porodiconopreklo.files.wordpress.com/2018/07/cincari-knjiga.pdf> (Letöltés ideje: 2020.szeptember 4.))

³⁵ A Budai Szerb Ortodox Püspökség hét egyházközsége 1949-ben került a Moszkvai Patriarchátus joghatósága alá esperességi adminisztratúrát alkotva (ma: Magyar Ortodox Egyház-megye). L. Seres Attila: *A Moszkvai Patriarchátus magyarországi esperesi adminisztratúrájának megalakítása és a Budai Szerb Ortodox Püspökség 1945–1949*. Kézirat, a Szerb Intézet adattárában, 2019. A Budai Szerb Ortodox Püspökség nem támogatta a kiválást, mint ahogy korábban ellenállt a 20. század elejétől meg-megújuló kísérleteknek a magyar állam részéről a Magyar Ortodox Egyház létrehozására, részben a szerb egyház magyarországi bázisán.

³⁶ A terepen végzett felmérés kiterjedt minden olyan településre, amelyen 1945-ig a Szerb Ortodox Egyház fogta össze az ortodox híveket, így a cincárokat, görögöket, esetleg néhol még románokat is a szerbek mellett. Battonyán a mai „városi temető” az egykori viszonyoknak

esetben templomban, templom falán vagy a templom portájában található síremléket regisztráltunk. A terepmunka során a templomoknál levő síremlékek felmérése nem volt teljeskörű.

Az alföldi cincár-görög szórvány alapvetően városi temetőekben (Kunszentmárton, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Kiskunhalas, Jászberény, Jászsalsószentgyörgy) található 19. századi elszórt síremlékeit is felölelte a kutatás, habár a korábbi szakirodalomban is jól dokumentáltak ezek az emlékek,³⁷ így az esetleges változások az irodalmi adatokhoz képest mutathatók ki. E szórvány sírok esetében olyan neves családok tagjaira bukkanhatunk, amelyek fontos szerepet játszottak a szerb kulturális, művészeti életben és politikában.³⁸ Az egyes településeken található síremlékek etnikai szétszalazására a terepmunka időigényessége miatt nem törekedtünk, de ennél fontosabb, hogy a gyakori szerb-román falusi (Battonya, Magyarcsanád) és szerb-cincár-görög polgári, majd a későbbi szerb-magyar vegyesházasságok, illetve szerb, román vagy magyar irányú asszimilációs folyamatok eltérő fokozatai egyébként is illuzórikussá teszik ezeknek a törekvéseknek a következetes véghezvitelét az érintett temetők minden egyes sírja esetében.

Három esetben I. világháborús temetőt mértünk fel: Szegeden szerb ortodox parcellát, Pécsen a köztemetőben vegyes szerb (ortodox), katolikus (horvát) és boszniai muszlim parcellát, illetve a baranyai Nagyharsányban szintén egy ilyen vegyes, de különálló temetőt. Az I. világháború idején a mai Magyarország területére esett több osztrák-magyar, illetve magyar internáló és hadifogolytábor. Ezek temetőiben, melyek igencsak töredékesen maradtak fenn, szórványosan előfordulnak (szerbiai, boszniai és monarchiabeli) szerbek sírhelyei is, azonban ezek felmérésére még nem került sor.

Speciális esetként kell kezelnünk a felmérésben szereplő, egykori bajai és a lánycsöki (Baranya megye) szerb temetőt. Az egykori bajai szerb temető a városi önkormányzat tulajdonába került, szerb ortodox kápolnájával együtt, és a felmérés idejére már nagyrészt felszámolták, de még létezett, így mint szerb ortodox temetőt vettük számításba. Viszonylag ép, eredeti állapotáról tanúskodnak Sarosác

megfelelő közös szerb-román funkciót tölti be annak ellenére, hogy a szerb és a román egyház a Monarchiában 1868-ban különvált. Egyes településeken a felmért ortodox temetők, parcellák vagy templomok ma az orosz vagy a konstantinápolyi patriarchátus alatt működő magyar ortodox egyházhoz tartoznak (Gyöngyös, Miskolc, Tokaj, Kecskemét, Karcag, Sentes, Pesten a Petőfi téri templom).

³⁷ L. a 21. lábjegyzetet.

³⁸ Például a tokaji Szervitzyk György ahhoz a Servicki/Servijski törökkanizsai (Novi Kneževac) nemesi családhoz tartozott, melynek egyes tagjai a szerb kultúra és közoktatás korai mecénásai közé és a szerb egyházi-nemzeti kongresszusok delegátusai közé tartoztak. Kecskeméten és Kiskunhalason a Pacsu család tagjait találjuk. E szerbeágazó család tagjai voltak Jovan Paču (Szabadka-Sándor/Aleksandrovo, 1847 – Zágráb/Zagreb, 1902) orvos, zongoraművész, hazafias szerb dalok zeneszerzője, és Lazar Paču (Csurog/Čurug, 1855 – Vrnjci, 1915) orvos, szerb politikus, Szerbia pénzügyminisztere is.

4. kép. A nagyrészt felszámolt egykori szerb temető az önkormányzatnak átadott szerb ortodox kápolnával Baján, 2012 (Fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

György 1977-ben készült fotói, melyek megtalálhatók a Mohácsi Kanizsai Dorotyia Múzeum fotótárában. Az általunk Lánycsókön, szintén önálló szerb ortodox temetőként nyilvántartott temető szanalás címén végrehajtott, komoly értékvesztéssel járó felszámolására felmérésünk után került sor.

Ezen felül meg kell jegyeznünk, hogy Pestet és Budát, ahol 1949-ig két külön szerb ortodox egyházközség működött, valamint Szeged-Szöregét, amely 1973-ig önálló falusi település volt önálló szerb közösséggel, templommal és temetővel, külön településekként tartjuk nyilván felmérésünkben.

Felmértük és táblázatunkban szerepeltetjük a szlovákiai komáromi (Komárno) ortodox templom kertjében található síremlékeket is Szlovákiában (tehát kivételesen Magyarországon kívül). A templom létrejöttétől, illetve a 16. század elejétől³⁹ a 20. század végéig dokumentáltan a szerb ortodox egyház kebelében, évszázadokon át a Budai Szerb Ortodox Püspökség fennhatósága alatt működött. Újabban a Szlovákiai Ortodox Egyházhoz tartozik.

³⁹ A szlovákiai komáromi (Komárno) ortodox egyházközség szerb (egyházi szláv) nyelvű, cirill betűs pecsétnyomója az 1511-es évszámot tartalmazza, így feltételezhető, hogy a közösség létrejöttének ez a dátuma. Lásd Давидов, Динко: *Споменици Будимске епархије*. Београд – Нови Сад: Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе – Балканолошки институт САНУ – Матица Српска, 1990. 108.

A terepmunkát kiegészítő adatok szintén különböző típusú településekre terjednek ki: a) olyan települések és helyszínek, amelyeket a terepmunka során tervbe vettünk, de nem realizálódott még ezeken a helyeken a rendszeres helyszíni felmérés (Karcag, Esztergom, a szegedi, százhalmattai és somberekai szerb templomnál stb.), de az irodalomból rendelkezünk egyes adatokkal; b) olyan települések, ahol jellemzően elbontották a szerb templomot, és a 20. század második felében felszámolták a szerb temetőt, de megállapítottuk egykori helyét, s esetleg érdemes lenne fennmaradt sírkövek után kutatni (Alsónána,⁴⁰ Bátaszék, Egyházaskozár, Felsőnána,⁴¹ Ivándárda, Nagykanizsa, Pócsa, Szigetvár);⁴² c) múzeumban, gyűjteményben fellelhető sírkövek (Mohács, Buda – BTM, Zsámbék); d) a II. világháborúval összefüggésben keletkezett temetők, szerb síremlékek (Barcs,⁴³ Sárvár, Sátoraljaújhely); és végül e) az igen jelentős szentendrei síremlékek és temető, melyek felmérését korábban Dimitirije E. Stefanović vezetésével már elvégezték és publikálták.⁴⁴ A kiegészítésekhez tartozik a battonyai nazarénus – ugyan egyedüliként a projektben nem ortodox – temető is, amely azonban helyi szerb és román nemzetiségű elhunytak kisszámú sírhelyét tartalmazza.

A táblázat első oszlopában a vizsgált település mai és korábbi magyar, valamint szerb neve szerepel, továbbá az adott településen belüli helyszínek megnevezése. A második oszlopban tüntettük fel, hogy van-e működő szerb ortodox templom a településen, illetve, hogy elbontották-e a korábbi templomot vagy átadták-e más felekezetnek vagy a helyi önkormányzatnak. A templom (egykori) megléte fontos adat, hiszen a legkorábbi temetők a templomok körül alakultak ki, azaz azokon a településeken, ahol volt szerb templom, biztosak lehetünk abban, hogy ott működött szerb temető is. Ugyanakkor látható az is, hogy a templom hiánya negatívan hat a temető fennmaradásának esélyeire, habár akadnak kivételek is, amikor ennek

⁴⁰ Az alsónánai szerb templomot nem bontották el, ma katolikusként működik. A mai és az átadott, lebontott magyarországi ortodox templomok listáját tartalmazza: Dujmov Milán – Szalai-Nagy Márta: *Magyarországi ortodox templomok*. Budapest: Magánkiadás, 2010.

⁴¹ Felsőnánan nem volt szerb templom, azonban fellelhetők az egykori szerb temető maradványai, Kozics Sándor (Aleksandar Kozic) medinai lakos szíves közlése szerint.

⁴² Szerb lakosok hiányában a helyi idős svábok tudnak felvilágosítást adni az egykori szerb temető helyéről, de térképen elhelyezni, meghatározni a helyszínt leginkább a Magyar Névtár honlap települési adatbázisa alapján lehet (<http://mna.unideb.hu>). Például a felmérésünkben nem szereplő Palotabozsok (Божук) egykori szerb lakosai már a 19–20. századi fordulójára kihaltak, azonban az adatbázis alapján a múlt század elején felszámolt szerb temető helye jól beazonosítható. Az adatbázis feltöltöttsége még nem teljes, de Baranya, Tolna megye esetében már jól használható.

⁴³ A barcsi internálótáborról és a kollektív síremlék tervezetéről: Orosevics Danilo: *Szerbek a barcsi és sárvári internálótáborban 1941–1945*. Budapest: Szerb Fővárosi Önkormányzat – Újvidék: Vajdasági Levéltár, 2016. A síremlék felavatásáról: Бекити, Борис (ур): *Српски календар 2019*. Будимпешта: Самоурава Срба у Мађарској, 2018. 117–121.

⁴⁴ Становичи–Стефановић, 2012.

ellenére van működő temető (Bezedek), vagy fordítva, a templom megléte sem nyújt elég védelmet (Baja).

A harmadik oszlopban tüntettük fel a helyszíni munka dátumát. Nagyobb vagy elhanyagolt temetők esetében a terepmunka többnapos volt, illetve utólag történt meg a sírok GPS-koordinátáinak felvétele. A dokumentáció néhány esetben hiányos, így pár dátumot nem tudtunk pontosan feltüntetni (kérdőjellel jelöltük). A helyszíni felmérés időpontjának feltüntetése a felméréssel rögzített állapot időpontjának megadásához szükséges, hiszen a régi, inaktív és az aktív temetők egyaránt folyamatosan változnak (egyes sírkövek tönkremennek, vagy eltűnnek, ellopják azokat, míg az aktív temetőkben új sírok jönnek létre, de a szanálások vagy felszámolások is, melyek a felmérést követően történtek, teljesen átrendezhetik a rögzített és a táblázatban utalásszerűen leírt állapotokat).

A temetők státusa

A negyedik oszlopban rögzítettük a felméréskori temető-státust. Itt többféle lehetőséggel találkoztunk: önálló temető a szerb ortodox egyház tulajdonában, a települési önkormányzat tulajdonában levő, esetleg köztemetővé vált egykori szerb/ortodox temető, egy esetben pedig ma a Konstantinápolyi Patriarchátus Exarchátusához kapcsolódó temető (Szentés). Számos településen már felszámolták a szerb temetőt, így csak más, jellemzően köztemetőben létezik ortodox parcella. Több esetben viszont csak az ilyen parcellák maradványairól, szerb/ortodox sírcsoportról, esetleg elszórt sírokról beszélhetünk más tulajdonú temetőkben. Itt jegyezzük meg, hogy egyetlen mai budapesti temetőben sincs szerb/ortodox parcella. Az egyes temetők, parcellák státusáról szóló információt a helyszíni munkáról készült jelentésekből vettük át. Az adatok ellenőrzése a telekkönyvek alapján még folyamatban van, azonban az eddigiek alapján megállapítottuk, hogy a közölt adatok megbízhatósága magasfokú. Ismereteink szerint műemléki védelemben a budakalászi szerb temető történelmi, régi része részesül.

Külön csoportba sorolhatók a templomok kertjében, falában vagy padlójában levő sírhelyek, síremlékek, epitáfiumok, amelyek az egyház és a közösség számára legjelentősebb, legtekintélyesebb személyekről emlékeznek meg, de a templomkertbe kerülhetnek a felszámolt temetők tekintélyesebb sírkövei is. Jellemzően 18-19. századi és művelődéstörténetileg, helytörténetileg, valamint művészettörténeti szempontból is a legjelentősebb síremlékekről van szó. A legrégebbi fennmaradt sírkövek (lapok) a ráckevei szerb ortodox templomban találhatóak, a kiolvasható évszámok 1522, 1525.⁴⁵ A szentendrei Száborna (Belgrádi) templom portájában

⁴⁵ Lővei Pál – Tóth J. Attila, 2018., illetve Lővei P. – Engel P. – Radocsay D. – Varga L.: *A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa*. Kézirat adatbázis, MTA BTK Művészettörténeti Intézete Adattára, leltári szám: MI-C-I-234.

található, kiolvasható feliratú sírkölapok közül a legrégebbi 1696(8?)-ból való.⁴⁶ A 20. században egyetlen esetben tudunk templomfalba helyezett földi maradványokról: amikor 1975-ben Damaszkusznál Vujicsics Tihámér magyarországi szerb zeneszerző repülőgépszerencsétlenség áldozata lett, maradványait a szentendrei Száborna templom falában helyezték örök nyugalomba. Ápity Milos (1914–1941) mártírhaltalt halt szerb ortodox pap földi maradványai a temetőből már a 21. században kerültek át a bajai szerb ortodox templomba.

A regisztrált és dokumentált sírok és síremlékek száma

A táblázat ötödik oszlopában szerepel az egyik legfontosabb adat, az egyes helyszíneken feltárt és dokumentált sírhelyek és síremlékek, sírkövek száma. A helyszíni felmérés során nyilvántartásunk szerint 10.047 sírhelyet, síremléket, illetve sírkövet sikerült regisztrálni. A kiegészítő kutatások és az irodalom alapján (például Szentendre vonatkozásában) ez a szám 10.532-re emelkedett. Összességében a magyarországi szerbséghez, illetve a szerb ortodox egyházhoz kapcsolódó sírok, síremlékek száma mintegy tízezer. Fontos kiemelni, hogy ez a szám hozzávetőleges, illetve folyamatosan változhat több okból is. Az elhanyagolt, bozóttal benőtt temetőkben a terepmunka minden igyekezete ellenére, ami komoly fizikai erőfeszítéssel járt, könnyen megbújhatnak még nem regisztrált régi sírok. Erre utalnak a több körben végzett helyszíni munkák által felderített újabb és újabb sírok. Azonban az így nyert újabb adatok részbeni összefésülése és áttekintése alapján úgy véljük, ez a relatív „hiba” nem haladhatja meg az 5%-ot helyi szinten, országosan pedig még kisebb. Néhány helyen, mint például a szegedi I. világháborús szerb ortodox parcella esetében a felmérés és a későbbi irodalmi adatok (zárójelben feltüntetett szám a táblázatban)⁴⁷ közötti ellentmondás feloldására csak később kerülhet sor. A regisztrált szám növekedhet a muzeális intézményekben, magángyűjteményekben, illetve a köztemetőikben, szerb ortodox parcella hiányában elszórt egyes sírokkal is. Például Pécsen a köztemetőben csak egy lelkészi sírt regisztrált a helyszíni felmérés, míg ismereteink szerint legalább további három olyan szerb személy sírja található itt, akinek fontos szerepe volt a közösség 20. századi életében, így itt nyugszik díszsírhelyen a magyarországi délszlávok egyik közismert vezetője és a Rajk-per kilencedrendű vádlottja, Ognjenovics Milán is. Ugyanakkor a megadott sír-, síremlékszám csökkenhet is a regisztrálást követően történő felszámolások vagy (értékvesztő) rendezések során, de egyszerűen a degradáció és lopások miatt is.

⁴⁶ Стефановић, 1987.

⁴⁷ Мандић Предраг: Обновљено и освећено српско војно гробље из Првог светског рата у Сегедину. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2017 149–154.

A temetők, sírkövek állapota

A táblázat hatodik oszlopában találjuk a temető és sírkövek általános állapotára, jellemzőire vonatkozó megállapításokat. A terepmunkáról készült jelentésekből és a fotóanyagból megállapíthatjuk, hogy a fennálló szerb temetőkből a legrosszabb állapotúak (magas fűvel, bozóttal, fákkal benőtt elhagyott, kerítés nélküli temetők) Baranyában találhatóak, azaz 16 az összesen 18 ilyen nagyon rossz állapotú temetőből. Ezeken a helyeken a sírkövek magas százaléka (a pontos statisztikát még nem készítettük el) volt törött, csonka, esetleg a földön feküdt, akár feliratával lefelé.⁴⁸ A régebbi sírkövek feliratai pedig gyakran hiányosak voltak, alig olvashatók a kopás és a sérülések következtében. Még a karbantartott, működő, fiatalabb temetők esetében is, legalább 13 helyen ezeknek a temetőknek a régebbi része elhanyagolt, a bennük levő régi síremlékek veszélyeztetettek. A kifejezetten és egészében rendezett temetők száma 12, ezekben is előfordulhatnak egyes régi és egyben veszélyeztetett, megmentendő sírkövek.⁴⁹ Így összességében megállapítható, hogy a magyarországi szerb temetők mintegy fele veszélyeztetett, továbbá nagy számban fordulnak elő a temető általános állapotától függetlenül is olyan, a magyarországi szerb örökség szempontjából értékes sírok, síremlékek, melyek állapota mielőbbi beavatkozást igényel. Éppen a baranyai szerb temetők állapota – ahol számos településről tűnt el a szerb közösség – indította a projekt kezdeményezőit a felmérés, a regisztráció, a dokumentálás kezdeményezésére. Már a helyszíni felmérést követően, 2014–2015-ben került sor a magyar kormány pénzügyi támogatásával és a Budai Szerb Ortodox Püspökség, illetve a Szerb Országos Önkormányzat szervezésében több baranyai-tolnai szerb temető szanálására, aminek megtörténtét az utólagos GPS-felmérések során tapasztalták a terepmunkát végzők Borjádön, Pócsán, Véménden és Lánycsókön. Sajnos, a munkálatok során a helyszínen nem vették igénybe művészettörténész vagy más szerb szakértő segítségét, és valószínűleg így történhetett meg például, hogy a szanálás során felszámolt rendkívül értékes 18–19. századi lánycsói szerb temetőből, ahol felmérésünkkor 50 sirt és közel 30, nagyrészt csonka szerb sírkövet regisztráltunk, mindössze hatot találtunk 2018-ban

⁴⁸ Nemritkán vandalizmus pusztítja a sírokat. Ilyen esettel találkoztam személyesen a rendezett százhalombattai szerb temetőparcellában 1992-ben, de nemrégén a szintén rendezett budakalászi szerb temető esett áldozatul egy ilyen „támadásnak”, amit a magyarországi szerb sajtó szintén regisztrált: Бекић, Борис: Вандализам на српском православном гробљу у Калазу. In: Борис Бекић (yp): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2018. 155–157.

⁴⁹ A jobb állapotú, aktív temetők jellemzően a 19. század végén, 20. század elején nyíltak meg a régi, 18–19. századi temető helyén, vagy mellett, így a régebbi sírkövek ilyen helyeken ritkán maradtak fenn (neves személyek, párókusok sírköveit őrizték csak meg és vitték az új temető központi részébe). Ritkán találkozunk a 18. század óta folyamatosan működő temetőkkel (például Lánycsók, Erdősmecke, Somberek, Budakalász, Székesfehérvár, szentendrei templomkertek).

5. kép. Hagyományos sírkő a 18.sz. első feléből (R.sz.: LC-004) – Lánycsók (Baranya), eltűnt 2014-ben a temető felszámolásakor (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

6. kép. Anka Japić eldől és eltörött sírköve 1916-ból (R.sz.: Bz-013) – Bezedek (Baranya), 2011 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

a helyi katolikus temetőben, ahová a szanalást-felszámolást követően átszállították a szerb sírköveket.⁵⁰

Az egyéb temetőkben levő külön parcellák, sírcsoportok általában jó körülmények között találhatóak, és az állaguk is legtöbbször elfogadható, habár esetenként szükséges lehet a legrégebbi vagy legjelentősebb síremlékek helyreállítása és állagmegóvása. Helyenként a síremlékek megőrzése is, különösen temetőrendezések idején, komoly feladat lehet, hiszen például a helyszínről készült jelentés szerint,

⁵⁰ A lánycsókai római katolikus temetőben egy külön emlékparcellában, „utcákba” rendezve kerültek át a település egyéb, felszámolt temetőiből a sírkövek. A parcellára egy 2015-ben állított szép obeliszk hívja fel a figyelmet, melynek felirata kizárólagosan magyar nyelvű, és konkrétan nem nevesíti a felszámolt temetőket. Ebben a parcellában a „Kossuth utca – Rác utca – Szerb utca” néven jelzett sorban találjuk a hat viszonylag ép szerb sírkövet. Viszont többek között nem találtuk az általunk a temetőben regisztrált sírkövek közül Jovan Komadinović (meghalt 1836-ban) helyi szerb parókusét, valamint a különleges, valószínűleg 18. század elejei, felül lekerekített hasás alakú sírkövet, melybe kettős keresztet véstek. Sarosácz György 1972-ben fotózta le a legrégebbi szerb sírköveket Lánycsókban, azonban a feliratokat – ismereteink szerint – nem jegyezte le.

7. kép. A régi lórévi temető sírkövei az új temető elhanyagolt részében kidobva, 2013. A terepmunka során a köveket letisztították és a ravatalozó mögött felsorakoztatták. (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

az egykori kecskeméti ortodox parcellában a szakirodalom 1925-ben 50 síremléket rögzített, de ebből mára csak 10 fellelhető.

A templomok portáiban vagy magukban a templomokban található különös értékű sírkövek, epitáfiumok ugyan védettek és sokan közülük jó állapotúak, azonban 14 településen templomfalba elhelyezett kifejezetten pusztuló ilyen síremléket találunk, s a kopással szembeni állagmegóvás, vagy a restaurálás legalább 26 ilyen helyszínen szükségesnek látszik.

Külön figyelmet érdemelnek a jeles egyházi és világi személyek sírjai, sírkövei, ami nemcsak a történészek, de a közösség önbecsülése számára is jelentőséggel bír. Legtöbbször ezek a síremlékek is felújítást vagy fokozott állagmegóvást igényelnének. Ilyenekkel majdnem minden településen találkozunk, de itt csak *Baját* (a város 19. századi szerb nemzetiségű birájának és feleségének a síremléke, valamint többek között az Asi-Marković nemesi család tagjának síremléke), *Budát* (a Farkasréti temetőben a Matica srpska alapítóinak, elnökeinek és más neves polgári személyeknek, szerb költőknek, zeneszerzőknek a közös síremléke), *Pestet* (a pesti szerb templom kertjének falában található neves polgárok régi sírkövei), *Grábócot* (a monostori temetőben a 18. századi igumének, vagy a Kaposvári szerb kapitánynak, a monostor anyagi támogatójának a sírköve a 18. századból, melyek

erősen mállanak), *Pomázt* (a szerb temetőben található, iszonyatos állapotban levő Lupa-Mandics⁵¹ mauzóleum), *Szentendrét* (gazdag kereskedők, egyházi vezetők, mecénások, magasrangú katonatisztek és tisztviselők síremlékei a templomok falában és a Száborna temetőben) és *Ráckevét* emeljük ki, ahol a templomkertben rendezetlenül találhatók felhalmozva 18–19. századi régi szerb sírkövek a városból és Lóréről, de az egyedi és legnagyobb értéket a templom padlójában található és folyamatos koptatásnak kitett és fokozott védelmet igénylő 12 sírkő jelenti, melyek közül több is igazoltan 16. századi.

A sírjelek anyaga, alakja, stílusa

A síremlékek, sírkövek formai leírása, stílusjegyeinek és anyagának megállapítása, elemzése egy későbbi különálló és terjedelmesebb ismertetést érdemel. Röviden, Sarosász nyomán,⁵² öt kiegészítve, a következő eltérő stílusjegyeket mutató csoportokat írhatjuk le: a) reneszánsz stílusú téglalap alakú sírkölapok a 16. századból (Ráckeve); b) korai, hasáb alakú, lekerekített tetejű, bevésott vagy domborított kereszttel, szabálytalan betűkkel a 18. század elejéről vagy korábról, amilyenhez hasonlókkal találkozhatunk a 19. században Nyugat-Szerbiában⁵³ is (Mohács, Lánycsók, Dunaszekcső, Budakalász, Pomáz, Grábóc, Buda); c) barokk stílusú, általában szívalakú testből „kinövő” kőkereszttel a 18. századból és a 19. század első feléből, gyakran városi temetőkben, templomoknál, de falun is (Mohács, Somberek, Erdősmecke, Lánycsók, Budakalász, Pomáz, Szentendre, Csobánka, Battonya); d) téglalap alakú, nemesi címer domborművével ellátott díszes nagyformátumú epitáfiumok templomfalban a 18–19. századból (Szentendre, Szeged, Baja, Pest, Székesfehérvár, Siklós, Esztergom); e) klasszicista stílusú, letisztult formájú kőkeresztek a 19. század közepéről (Battonya, Szentendre, Pomáz), f) klasszicista és barokk elemeket használó, műkőből vagy homokkőből készült tömegesen gyártott és a falusi temetőkben is a 19. század végétől megjelenő síremlékek, melyek

⁵¹ Érdekeségként jegyezzük meg, hogy a pomázi szerb birtokos Lupa-családba nősült be a világhírű szerb feltaláló Nikola Tesla anyai nagybátyja, Paja Mandić, akinek leszármazottai vitték tovább a Lupa-család örökségét.

⁵² Đuro Šarošac, 1996-2003. és Ђуро Шарошац: Српски надгробни споменици – натписи. In: Борислав Рус (ур): *Етнографија Срба у Мађарској 1997*. Будимпешта: Мађарско етнографско друштво – Самоуправа Срба у Мађарској, 1997. 91–100.

⁵³ A Dunától és Szávától délre eső régi szerbiai falusi temetőkben fellelhető tipikus síremlékek kevés hasonlóságot mutatnak a magyarországiakkal. L. erről: Дудић, Никола: *Стара гробља и надгробни белези у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Просвета, 1995. Ugyanakkor volt alkalmunk Gornji Milanovac – Takovónál, a helyi híres fátemplom körül levő egykori temető kiásott és összegyűjtött sírköveit látni 2012-ben, melyek között találtunk a hasábalakú, lekerekített tetejű, bevésott keresztet tartalmazó, a magyarországi típussal rokoníthatókat.

8. kép. Hagyományos sírkő, Prokopije igumén, 1714? (R.sz.: GR-14) – a grábóci szerb ortodox monostor régi temetője, 2012 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

9. kép. Barokk hatásait mutató falusi sírkő é.n. (R.sz.: PM-098) – Pomáz, 2014 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

felső része kereszt alakú, s melyeken igen gyakran találunk ovális porcelán applikáción fekete-fehér vagy színezett fotót az elhunyt személyről vagy párról (például Lórév, Battonya, Szigetsép); g) olcsó betonkeresztek, melyeken csak az elhunyt neve, illetve születésének és halálának éve szerepel (Deszk); e) kisebb épület formázó kripták (a 20. század elejétől gazdagabb családok esetében Battonyán egyedülállóan jelentkeznek a magyarországi szerbeknél); f) gazdagabb családok márvány obeliszkjei általában a 20. század első feléből (Lórév, Siklós, Pomáz); g) szerbiai mintákat követő egyedi, 20. századi síremlékek (például díszes ornamentika vagy széles, rövid szárú keresztet formázó sírkövek,⁵⁴ a sírköbe gravírozott portré az elhunytól) többek között Battonyán vagy Lóréven; h) fémből készült keresztek elvéve találhatók, akárcsak az ősinék tekintett, fából készült, rovátkált, színezett keresztek (Medina, Töttös).⁵⁵

⁵⁴ A neves irodalomtörténész, műfordító és költő Vujicsics Sztoján (1933–2002) puritán síremléke a szentendrei szerb temetőben is ilyen rövid és széles szárú keresztet formáz.

⁵⁵ Töttösön Sarosáczy György dokumentálta fotón, ma már nem fellelhető. Majdnem megegyező vagy igen hasonló fakereszteket találunk a sokácoknál, például Hercegszántón.

10. kép. *Városi, drága barokk sírkő, 1802 (R.sz.: ST-066) – Székesfehérvár, 2013 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)*

11. kép. *Mihailo Živanovič klasszicista epitáfiuma (1822) a szerb templom falában – Szeged, 2012 (fotó: Lásztity Péró)*

A kő síremlékek egyaránt készülhettek márványból, gránitból, mészkőből, vagy leggyakrabban homokkőből és műkőből a család pénztárcájától függően. A kőfaragók neve a korai időszakban ismeretlen, míg később városi, profi sírkövesek készítik, feltüntetve a nevüket a sírkő alsó részén vagy hátulján. Időnként a tipikusan német vagy magyar sírkövesek is szerb nyelven, cirill betűvel tüntették fel a megrendelő kívánságának vagy a korabeli szokásoknak megfelelően saját vagy cégük nevét.

A sírfeliratok nyelve

A terepmunka során vagy azt követően dokumentált, illetve az irodalomból megismert (Vác, Szentendre) sírfeliratok döntő része szerb nyelvű, cirill betűs, különösen a falvakban. Mielőtt a beszélt népi nyelv vált volna irodalmivá (1864), a feliratok a szerbeknél írásban használatos, történelmi egyházi szláv nyelvi változatban

12. kép. Rendhagyó (szobrot tartalmazó) városi síremlék a Pandurovics kereskedő család sírboltja felett 1878-ból (R.sz.: SL-014) – Siklós, 2012 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

13. kép. Hagyományos fakeresztet utázó betonkereszt a 20.sz.-ból háttérben valódi fakereszttel (R.sz.: MD-039) – Medina (Tolna), 2013 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

14. kép. Vidéki (falusi) családi kriptá tipikus sírkövekkel a 20.sz. első feléből (R.sz.: BT-0620) – Battonya, 2014 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

készültek a nyelvi és helyesírási reform előtti régi írásmóddal, betűkészlettel. Azonban ez sem volt minden esetben homogén, hiszen sokszor beszüremkedtek a beszélt nyelvre jellemző, vagy az egyházi szláv nyelv (ószláv) *eltérő* redakcióinak különböző elemei is. Az egyházi szláv mellett kivételes esetekben, kétnyelvű feliratban, előfordult német és magyar is (Szentendre) a nemesi származású elhunyt előkelőségét és műveltségét hangsúlyozva (Szentendre, Nesko család). A 20. században szintén igen kivételesen a szerb nyelvű felirat latin betűs (horvát ábécé) is lehetett. Kuriózusként hatnak az olyan szerb nyelvű feliratok, amelyeket a magyar ábécé betűivel, fonetikusán véstek (Battonya), ami talán azzal függhet össze, hogy a helyi sírköves nem vállalta a cirill betűs felirat elkészítését, a család pedig ragaszkodott a szerb nyelvhez. Megfigyeléseink szerint a szerb nyelvű

15. kép. 11 éves lány síremléke, sírverssel a 20. sz. elejéről (R.sz.: LP-052) – Lippó (Baranya), 2012 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

16. kép. Márvány, obeliszkszerű, drága síremlék a 20. sz. első feléből (R.sz.: MH-269) – Mohács, 2012 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

17. kép. A darabokra szétesett síremlék felirata: Itt nyugszik az utolsó sároki pravoszláv szerb ember, Panto Kresić. Élt 69. évet. Meghalt 1983-ban. Legyen emléke örök. (R.sz.: SK-028) – Sáros (Baranya), 2012 (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

sírfeliratot sok családban etnikai és vallási markerként kezelik, de vegyes házasságokban a felirat nyelvét befolyásolja az elhunytat eltemető házastárs anyanyelve. A szerbül nem tudó kőfaragók „küzdelmét” a cirill betűs szöveggel jól dokumentálja a viszonylag sok betűhibás felirat. Az időszakal másik végén a síremlékek 16. századi, töredékesen fennmaradt feliratai latin és szerb nyelvűek (Ráckeven egyes sírköveken egyaránt találunk cirill és latin betűs töredékeket).

A szerb nyelvű feliratok után a leggyakoribbak a magyar és a görög nyelvűek. A magyar nyelvű sírfeliratok az asszimilációs folyamatokat jelzik, melyek városi, szórvány környezetben már a 19. században is előfordulnak, falun pedig csak a 20. század második felétől. Legkorábban a cincár-görög származású, szórványban élő polgárok esetében, de a 19. század második felétől szerbek esetében is vagy szerb-cincár környezetben (Székesfehérvár, Ráckeve, Szeged) jelentkeznek magyar nyelvű feliratok. Újabban ilyen jelenséggel például Battonyán találkozunk a 20. század második felében. A magyar nyelvű vagy kétnyelvű szerb-magyar, görög-magyar feliratok a vegyes házasságokra és az asszimilációs folyamatok fokozatosságára utalnak. (A köztemetővé vált szerb temetőben eltemetett nem ortodox magyarok magyar nyelvű sírfelirataival itt nem foglalkozunk.) A görög nyelvű vagy ritkán görög-szerb kétnyelvű feliratokkal a cincár-görög családok esetében találkozunk nagy számban a 18. században és a 19. század elején (Komárom, Eger, Miskolc, Pest), de például a neves váci cincár származású Argenti család kiemelkedő alakjának 19. századi sírköve csak a kor stílusának megfelelően cirikalmas és terjengős szerb nyelvű feliratot tartalmaz.

A battonyai felmért temetőben találunk román nyelvű sírköveket, hiszen ez a szerbek és románok közös temetője (volt), s elvéve, vegyes házasságok esetén

elő-előfordul kétnyelvű felirat is, azonban a vegyes házasságok esetén is inkább vagy tisztán szerb, vagy tisztán román nyelvű a felirat.

Végezetül a szerb temetőekben, mint ortodox temetőekben legújabban találkozhatunk egy-egy orosz, esetleg bolgár nyelvű sírfelirattal (Szentendre). A szerb temetőekben találtak helyet több településen az elesett szovjet katonáknak is orosz és magyar felirattal (Budakalász, Szigetcsép), de még I. világháborús orosz hadifogoly sírokkal is találkozhatunk, magyar nyelvű felirattal (Battonya).

A feliratok nyelvéről, olvashatóságáról, töredékességéről összegző és pontos statisztikát még nem készítettünk. A feliratok etnológiai és nyelvészeti elemzése, melyek között a szokásos rövid formulák mellett találunk számos különösen érdekes egyedit is, valamint a szerb keresztnevek, ragadványnevek és becézett alakok részletes elemzése nem tárgya jelen cikkünknek

GPS-koordináták, térkép

Tekintettel az elhanyagolt, rendezetlen temetőkre, valamint a leszármazottak esetleges igényeire is igyekeztünk minél több temetőről GPS-térképet készíteni az egyes sírok GPS-koordinátáinak felvételével, amit az esetek többségében sikerült realizálni. Ezt plusz jellel jeleztük a mellékelt táblázat hetedik oszlopában. Ezek a térképek segíthetnek a hagyományos temetők térjellemzőinek, a temetkezési szokások elemzésében is, különösen, ha szanalás vagy más ok következtében teljesen átrendeződik a temető, és elveszti eredeti térbeli jellegzetességeit. A munka ezen a téren nem fejeződött be teljesen, hiszen például a templomkertekben, templomfalakban és padozatban található síremlékekről nem készültek még térképek, kivéve a korábban, a szakirodalomban megrajzolt ilyen térképeket (Szentendre, részben Ráckeve).

Fényképek

A mellékelt táblázat utolsó oszlopában szerepel a jelentésekben megadott és az elektronikus adatbázisba bevitt digitális fotók száma településenként. Ugyan ez nem releváns adat, mégis utal a terepmunka és az adatbázis nagyságára, hiszen több mint 23 ezer fotóról van szó. Amellett, hogy egy-egy síremlékről több fotó is készült elsősorban a feliratok jobb kiolvashatósága érdekében, a fényképek jól dokumentálják az egyes temetők felméréskori állapotát. Mindezt hasznosan egészítik ki a szakirodalomban megtalálható kiválóan dokumentáló fotók az egyes sírkövekről Szentendrén és Vácott, valamint a korábbi, 1960–1980 közötti állapotokat rögzítő archív fekete-fehér felvételek 22 falusi temetőről a Mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban. Ezen temetők közül többet már fel is számoltak részben vagy egészben felmérésünk idejére (például Baján és Beremenden).

További feladatok és társadalmi hasznosulás

A magyarországi szerb ortodox temetők, sírhelyek, síremlékek és sírfeliratok nyilvántartásba vételének, dokumentálásának és védelmének projektje teljeskörű megvalósítása terén még számos feladat maradt. A begyűjtött adatok rendezése, feldolgozása során nyilvánvalóvá vált, hogy további pontosításokra, kiegészítésekre és korrekciókra is szükség van, ami további kiegészítő, kisebb terepmunkát igényel, továbbá az adatbázis „élesítése” a további kutatások számára hozzáférhetővé tétele érdekében is szükséges. Pillanatnyilag a legsürgősebb feladatnak az elkészült digitális adatbázis internetes hozzáférhetőségének kialakítását tartjuk. Egy további fejlesztési feladat lehet a digitalizált anyakönyvekből származó információk összekötése az adatbázisban szereplő adatokkal. Az ősoket, gyökereiket kereső, sokszor asszimilálódó családok számára ez a lehetőség komoly fogódzót jelenthet, érdeklődésükre számíthatunk. Hasonlóan előttünk álló feladat még a szerb ortodox temetők múltjának tudományos igényű feldolgozása és bemutatása településenként. Megfontolandó egyes 18. századi temetők esetleges régészeti vizsgálata is annak ellenére, hogy az ilyen temetők régészeti értéke korlátozott szokott lenni. A kutatások, felmérések eredményeinek publikálása teheti a szakma és a „köz” számára is eredményessé és értékelhetővé az eddigi munkát.

Mégis a társadalmilag legfontosabb feladatnak az tűnik, hogy az egyes temetők, sírhelyek és síremlékek védelmének szakmai tervét elkészítsük, ami alapján tervszerűen és szakszerűen végezhető el ez a munka. Ehhez meg kell ítélni az egyes temetők, síremlékek jelentőségét, és ki kell dolgozni konkrét fenntartható rendezésük, restaurálásuk és karbantartásuk tervét, esetleges muzeális hasznosításuk módját. Mindeközben tekintettel kell lenni a műemléki, esztétikai, kulturális és történeti, helytörténeti szempontok mellett arra is, hogy mindez hogyan járul hozzá az adott település szerb örökségének, lakosai emlékének megőrzéséhez, a közösség identitásának ápolásához, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy a temetők földje megszentelt föld, melyben őseink csontjai fekszenek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Бачко, Александар: *О појединим породицама цинцарског порекла*. Београд: Изд. аутора, 2018. (<https://porodiconoporeklo.files.wordpress.com/2018/07/cincari-knjiga.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 4.))
- Bátorfy Attila: *A holtakra épített város. Temetők Budapestén a középkortól napjainkig*. <https://atlo.team/a-holtakra-epített-varos/> <https://porodiconoporeklo.files.wordpress.com/2018/07/cincari-knjiga.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 4.)
- Бекић, Борис: Вандализам на српском православном гробљу у Калазу. In: Борис Бекић (ур): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2018. 155–157.

- Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2019*. Будимпешта: Самоурава Срба у Мађарској, 2018. 117–121.
- Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája I*. Budapest: Akadémia Kiadó, 1981.
- Bugarszky Norbert: *A majsi szerb orthodox templom. Majsi füzetek 3*. Majs: Majsi Kulturális Egyesület, 2000. 38–39.
- Давидов, Динко: *Споменици Будимске епархије*. Београд – Нови Сад: Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе – Балканолошки институт САНУ – Матица Српска, 1990, 108, 130.
- Dobrossy István: *Ortodox temetők Miskolcon. A templom körüli temetőkert*. In: Dobrossy István (szerk.): *A miskolci orthodox templom és sírkertje*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2001, 113–213.
- Dujmov Milán – Szalai-Nagy Márta: *Magyarországi orthodox templomok*. Budapest: Magánkiadás, 2010.
- Дудић, Никола: *Стара гробља и надгробни белези у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Просвета, 1995.
- Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest: Műegyetemi Nyomda, 1933.
- Gaál Attila: *A Dombóvár-Békátói XVI–XVII. századi temető*. In: Gerelyes I., Kovács Gy. (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. 209–218. (konferencia-kötet)
- Gál Judit – Dujmov Milán: *Adatok a váci orthodox keresztény közösség történetéhez – Váci levéltári füzetek 2*. Vác: Váci Városi Levéltár, 2010.
- Гавриловић, Славко – Јакшић, Иван: *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*. књ. I. Београд: САНУ, 1987.
- Elek György: *A karcagi temetőkről*. In: *Karcagi kalendárium*. Karcag: Déryné Kulturális Központ és Könyvtár, 2007. 140–142.
- Golub Xénia: *A grábóci szerb orthodox monostor művészete*. Kézirat a Szerb Intézet adattárában, 2017.
- Ердељановић, Јован: *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату*. In: Schranil, Josef (uspořadal): *Niederlův sbornik*. Praha, 1925. 275–308.
- Јакшић, Иван: *Срби у Столном Београду*. Нови Сад: Војвођански музеј, 1962. 64–70.
- Јакшић, Иван: *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века I–III*. Нови Сад: Музеј Војводине, 1968–1974.
- Józsa László: *Megszentelt kövek, kápolnák, szobrok, kereszték és temetők Kun-szentmártonban*. Szeged: JATE Néprajzi Tanszék, 1999, 301–303.
- Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét: Print 2000 Nyomda Kft., 1999.

- Ластић, Пера: Пројекат „Српска гробља у Мађарској“. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2017*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2016. 184–186.
- Lóvei Pál – Tóth J. Attila: *Vezető a ráckevei Árpád Múzeum kőtárához*. Ráckeve: Árpád Múzeum, 2018.
- Lóvei P. – Engel P. – Radocsay D. – Varga L.: A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa. Kézirat adatbázis, MTA BTK Művészettörténeti Intézete Adattára, leltári szám: MI-C-I-234.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1912.
- Маловић, Гојко: *Сеоба у матицу – оптирање Срба у Мађарској 1920–1931*. Нови Сад: Матица српска – Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2010.
- Мандић, Предраг: Обнољено и освећено српско војно гробље из Првог светског рата у Сегедину. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2017. 149-154.
- Máté Gábor: 17-18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 301–311.
- Miskei Antal: *A szerb templom = Antal Miskei: The Serbian Church*. Ráckeve: Sophia Nostra Kiadó, 2017.
- Недељков, Милан: *Из прошлости Срба у селу Калазу*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2003.
- Office général de statistique du Royaume de Hongrie: *Recensement général de la population de 1930*. Budapest: Imprimerie Stephaneum Société anonyme, 1933.
- Olbert Mariann: A budapesti Nagyboldogasszony magyar ortodox templom síremlékei: *Műemlékvédelem*, 2010. 5.
- Rapp Ádám: *Из прошлости сизетварских Срба = Fejezetek a szigetvári szerbek múltjából*. Барањске свеске XVI = Baranyai füzetek XVI. Pécs: Pécsi Szerb Önkormányzat – Pécs-Baranyai Szerb Egyesület, 2019. 131.
- Rapp Izabella: Jász-kunsági görög síremlékek. In: *Zounek 7*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1992. 62–86.
- Поповић Ј., Душан: *О Цинџарима*. Београд: ИГП „Прометеј“, 2008.
- Росић, Боса: *Српска гробља и надгробни белези у Темишвару и околини*. Саопштења XXXIX–2007. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2007.
- Šarošac, Đuro: *Grobља, pogrebni običaji i nadgrobni spomenici Hrvata, Srba i Slovenaca u Mađarskoj = Sarosác György: Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs: Krónika, 1996–2003.

- Шарошац, Ђуро: Српски надгробни споменици – натписи. In: Борислав Рус (ур): *Етнографија Срба у Маарској 1997*. Будимпешта: Мађарско етнографско друштво – Самоуправа Срба у Мађарској, 1997, 91–100.
- Seres Attila: *A Moszkvai Patriarchátus magyarországi esperesi adminisztratívájának megalakítása és a Budai Szerb Ortodox Püspökség 1945–1949*. Kézirat, a Szerb Intézet adattárában, 2019.
- Simon Katalin: „Sincerus erga antenatos nostros amor” – Temetkezés és temetők a 18. századi Budán. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XL*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015. 121–142.
- Szabó József: Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. In: *Magyar Nyelvőr; 134. évf. 2.sz.* Budapest: MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság, 2010, 195–2011.
- Становчић, Војислав – Димитрије Е. Стефановић (ур): *Саборно гробље у Сентандреји*. Београд: Српска академија наука и уметности – Музеј Српске православне епархије будимске – Институт за српски језик САНУ – ЈП „Службени гласник“, 2012.
- Стефановић Е., Димитрије: Епитафи у српским црквама и портама у Сентандреји. In: Давидов, Динко (ур): *Сентандрејски зборник САНУ, 1*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1987. 309–328.
- Urosevics Danilo: *Szerbek a barcsi és sárvári internálótáborban 1941–1945*. Budapest: Szerb Fővárosi Önkormányzat – Újvidék: Vajdasági Levéltár, 2016.
- Vujicsics Sztoján: *Szerbek Pest-Budán*. Budapest: Fővárosi Önkormányzat Főpolgármesteri Hivatala – Szerb Fővárosi Önkormányzat, 1997. 8.
- Вукосављевић, Зоран: *Архитектура српских цркава у Мађарској* = Vukosavljev Zorán: *Szerb ortodox templomépítészet Magyarországon*. Budapest: Szerb Intézet – TERC Kiadó, 2013. 20–39, 426–429.
- Vukovics Cvéta: *A dunaszekcsői görögkeleti szerb temető*. Dunaszekcső: Dunaszekcsőért Alapítvány, 2015.
- Wicker Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2008.
- Zárójelentés: „Török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani elemzése” tematikus OTKA pályázat. 2008. http://real.mtak.hu/2009/1/49614_ZJ1.pdf (Letöltés ideje: 2020. szeptember 4.)
- Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1991. (konferenciakötet)

A MAGYARORSZÁGI SZERB ORTODOX TEMETŐK ÉS SÍREMLÉKEK REGISZTRÁLÁSA ÉS DOKUMENTÁLÁSA (2012–2014)

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUSZ	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
1.	Adony / Цунгаран (Адоњ)	lebontva, 1945	2012.10.27.	rk. temetőben szerb sírkövek csoportja az egyk. szerb temetőből	5	megfelelő	–	20
2.	Alsónána / Доња Нана	ma katolikus	–	egykori szerb temető felszámolva	0	az egykori szerb temető helye beazonosítva, 2006-ban a szekszárdi Duna-híd építéséhez az egykori temető (földjének) egy része elhordva	+	–
3.	Baja / Баја	Szt. Miklós + Kistemplom (önkorm.)	2012.08.14. ?	Az 1980-as években szanálták a 19. sz-i szerb temetőt			+	
a)	egyk. szerb temető			a kápolnával együtt ma önk-i tulajdon (1980-as évek)	19	fekvő és törött nagy sírkövek, neves családok, jelentős érték		72
b)	Szt. Miklós temp. portája			részben a korábban a köztemetőbe átvitt sírkövek (ideszállítva 2011), részben templomfalban	47	erős mállás, neves családok, jelentős érték		151
c)	„Kistemplom” portája			templomkert falába épített régi sírkövek	11	18–19. sz-i neves családok, restaurálás szükséges jelentős érték		45
d)	egyk. sz. iskola udvara			a helyi szerb nemzeti önkormányzat székhelyénél	32	köztemetőbe 1980-as években átvitt sírkövek kerültek ide (2011), sérültek		88
4.	Balassagyarmat / Балашађармат	önkormányzat tulajdonában	2013.07.06.				–	
a)	ortodox parcella			az ortodox temető a rk.-hoz közvetlenül csatlakozik	9	nagyon elhanyagolt		15
b)	a templomban			templom falán és a templomban	3			5
5.	Barcs / Барч	–	–	a barcsi internálótáborban 1941-ben életüket vesztett bácskai szerbek (63) közös síremléke a városi köztemetőben	1	2018-ban állították fel, jelentős érték	–	1
6.	Bátaszék / Бат(о)с(ј)ек	lebontva, 1958	–	szerb temető felszámolva	0	az egykori szerb temető helye beazonosítva	+	0
7.	Battonya / Багања	Isten Anyja születése	2014.01.09. 2014.01.10. 2014.02.23.					
a)	egykori szerb temető			ma ún. városi temető, főleg szerbek, románok számára, aktív	1636	értékes század elejei kripták, rendezett, vegyes nemzetiségű	+	2678
b)	egykori nazarénus temető		–	magántelken, inaktív	?	rendezetlen, szerb és román	–	1
8.	Beregmeny / Бреме(н)	Úr mennybe-menetele	2012.07.01.			a szerb temetőt az 1970-es években eldózerolták, archív fotó a temetőről		
a)	katolikus (köz-?) temető			rk., ma köztemetőben szerb sírok csoportja	7	rendezett	–	26

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
b)	szerb templom fala				3	erősen mállott	–	1
9.	Bezedek / Безедек	–	2011.07.11. 2013.04.21.	szerb temető	29	jó állapot, aktív	+	64
10.	Borjád / Борјад	lebontva, 1974	2012.05.28. 2013.04.21. 2014.07.29.	szerb temető, inaktív	50	elhanyagolt, benőtte az erdő, 2014.04.21. előtt átrendezték, újra elhanyagolt, eredeti sírkövek egy része eltűnt	+	132
11.	Buda / Будим	lebontva, 1949	22.06.2012., 2014.04.20.			17–20. sz. szerb temetők, parcellák felszámolva		
a)	Farkasréti temető 1			nincs parcella, csak sírcsoport	11	19. sz-i neves szerb személyek közös síremléke (Tabánból), jelentős érték		43
b)	Farkasréti temető 2			csoportos síremlék (szerb + német)	1	régi szerb és német sírok helyén		1
c)	Budapesti Történeti Múzeum			Budapesti Történeti Múzeum raktárában	3	val. 1686 előtti, 17. sz-i töredékes sírkövek, melyeket másodlagosan, budai építkezéseken használtak fel		
12.	Budakalász / Калаш	Szt. Gábrriel arkangyal	2013.05.23. 2013.06.08. 2013.06.15. 2013.06.29. 2014.02.15.				+	
a)	szerb templomnál			templomfal tövében	3	konzerválandó		27
b)	szerb temető			szerb temető	401	régi rész elhanyagoltabb, 18–19. sz-i sírok – védett temetőkert, új rész 19–21. sz-i, jó állapotú, 2019-ben sírrongálás történt, jelentős érték		1176
13.	Csobánka / Чобанац	Szt. Gábrriel arkangyal	2013.06.29. 2014.02.15.				+	
a)	szerb templomnál			a portát alátámasztó falba beépített régi sírkövek	15	a régi temető sírköveinek legnagyobb része eltűnt, csak kevés sírkő lett beépítve, jelentős érték, konzerválandó	+	40
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	124	19. sz. végén nyílt meg, nagyrészt jó állapotú	+	348
14.	Deszk / Деска	Úr színeváltozása	2013.03.22. 2013.03.23. 2013.10.29.				+	
a)	régi szerb temető			szerb temető, inaktív, bezárt 1977-ben	242	rendezett, sírkert kialakítva európai támogatásból	+	526
b)	új szerb temető			szerb parcella köztemetőben	90	rendezett	+	271
15.	Dunaföldvár / Фелдвар	Szt. Háromság	2013.06.10. előtt	a templom portájában	14	ortodox temető felszámolva, a porta és templom falában régi sírkövek, mállás	–	40

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUSZ	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
16.	Dunaszekcső / Сечуј	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2012.03.17. 2012.11.11. 2012.11.13. 2012.12.01. 2013.05.11. 2013.05.12.	szerb temető	180	rendezetlen, elhanyagolt, sok sérült és eltűnt sírkő, a templomnál levő síremlékek nincsenek felmérve	+	525
17.	Dunaújváros / Пантелија	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.04.01. 2013.10.23.	szerb parcella a köztemetőben	30	régi szerb temetőt nyomtalanul felszámolták az 1950-es években, a parcella rendezett	+	92
18.	Eger / Јегра	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.07.09. ?	a templom portájában	68	részben a felszámolt temetőből, részben eredeti helyen levő jó állapotú sírkövek, sírok, jelentős érték	+(?)	208
19.	Egyházaskozár (Ráckozár) / Рацкозар	lebontva, 1919	–	felszámolva	0	az egykori temető helye beazonosítva	–	0
20.	Erdősmecke (Ráckmecke) / Мечка	Szt. Demeter	2012.10.23. 2013.05.28.	szerb temető, inaktív	57	elhanyagolt, 18–20. sz., jelentős érték	+	205
21.	Esztergom / Острогон	önkormányzat tulajdonában		templom falában	0	nincs felmérve, irodalmi adat, rajz	–	0
22.	Felsőpána / Горња Нана	–		szerb temető részben felszámolva	0	egykori temető helye meghatározva, bozotos, erdős részben visszamaradt pár sírkő – nincs felmérve	+	1
23.	Görcsönydoboka (Rácgörcsöny) / (Српски) Гарчин	lebontva, 1973	2012.07.01. 2013.04.13.	szerb temető, inaktív	33	igen rossz állapotú, benőtte az erdő, sérült, ledőlt kövek, cca. 10-15 sírkőt elloptak 2005-ben	+	106
24.	Grábóc / Грабовац	Szt. Mihály és Gábor ark.	2013.08.03. 2014.03.30.			egyik legfontosabb mo-i szerb temető	+	181
a)	templomnál			aktív	3	harangtorony falában, portában		
b)	kolostori temető			kolostori temető	36	18. és 20. sz-i, rendezett, régi sírkövek, jelentős érték konzerválandók, veszélyeztetettek		
c)	egyik falusi szerb temető			szerb temető, inaktív	5	rossz áll. benőtte az erdő		
25.	Gyöngyös / Вењеш	ma magyar ortodox	2013.07.09.	rk. temetőben egykori ortodox parcella	7	1994-ben rendezett, nagyrészt eltűntek a sírkövek		21
26.	Győr / Бур	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.07.23.	a templom portájában	9	főleg 18. sz-i sírkövek, jelentős érték		43
27.	Hercegszántó / Сантово	Isten Anyja születése	2012.08.16. 2014.03.01.	köztemető ortodox parcellája	210	1898-ban nyílt, rendezett, jó állapotú	+	494

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUSZ	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
28.	Hidas (Ráchidas) / (Српски) Хидош	korai típusú, nádfedeles, lebontva, 1949	2012.07.10. 2013.05.28.	szerb temető, inaktív	37	a falun kívül, egy tisztáson, szinte nincs egy ép sírkő sem, számos sírkőnek csak a talpzata van meg, 19. sz. 2 sírkő a rk. temetőbe áthelyezve, jelentős érték	+	152
29.	Hódmezővásárhely / Вашар(х)ель (Вашариште)	Isten Anyja születése	2013.02.09. 2013.08.26.				+	
a)	ortodox parcella			ortodox tul. parcella a ref. temetőben	145	rendezett, jó állapotú, 20–21. sz.		351
b)	temető kápolnában				1			2
c)	templom falában				7			15
30.	Шоска / Илоцац	Szt. Paraszkéva	2011.07.11. 2013.05.01.	szerb temető, a 19. sz. közepén nyílt, aktív	73	a régebbi temető sírkövei nem maradtak fenn, most főleg 20–21. sz., rendezett	+	218
31.	Ivándárda / Ивањдарда	lebontva, 1970	–	szerb temető felszámolva	0	nincs felmérés, az egykori temető helye azonosítva	–	0
32.	Jászsószentgyörgy / Јасалшосентђерђ	–	2013.07.10.		2			10
33.	Jászberény / Јасберень	–	2013.07.10. ?	ortodox síremlékek az emlék-parcellában, a rk. temetőben	10	jó állapotú	+ (?)	33
34.	Karcag / Карцаг	ma magy. ort.	–	?	?	nincs felmérés	–	–
35.	Kecskemét / Кеcкемет	ma magyar ortodox	2011.06.120.					
a)	ortodox templomnál			a templom nyugati bejáratánál	4	19. sz-i		
b)	köztemetőben			a felszámolt ort. parcellából átkerült sírkövek	8	az 1925-ben az ortodox parcellában levő 50 síremlékből 12 maradt		40
36.	Kiskunhalas / Халаш	–	2012.03.11.	régi református temetőben	3	régi ortodox temető felszámolva, megmaradt sírkövek		12
37.	Komárom (Комарно) / Коморан	újabbán szlovák ortodox	2014.03.14.	a templom portájában	38	rendezett, jó állapotú, jelentős érték		124
38.	Kunszentmárton / Кунсентмартон	–	2011.04.27.	rk. (?) temetőben	1	törött sírkő a temető falánál		4
39.	Kunszentmiklós / Кунсентмиклош	–	2012.05.11.	rk. temetőben	3	az anyakönyvek tanúsága szerint itt élt több családból csak egynek a sírjait sikerült megtalálni a temetőkápolna közelében		18
40.	Lánycsók / Ланчуг	lebontva, 1962	2011.07.14. 2012.07.10. 2014.03.30.	szerb temető, inaktív, azóta felszámolva (2014.03.30. előtt)	50	régi temető igen rossz állapotú – felszámolva, értékes, legrégebbi sírkövek eltűntek, kevés sírkő áttelepítve a rk. temetőbe	–	176

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUSZ	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
41.	Lippó / Липова	Keresztelő Szt. János születése	2012.06.10. 2012.07.04. 2012.07.17. 2013.05.11. 2013.05.12.	szerb temető, aktív	158	rendezett, jó állapotú, 20. sz-i, kevés 19. sz-i	+	531
42.	Liptód / Липтоба	lebontva, 1951	2012.10.21.	szerb temető, inaktív ?	66	nagyon elhanyagolt, sok törött sírkő, 18–20. sz., jelentős érték	+	218
43.	Lórév / Ловра	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.08.15. 2013.08.23. 2013.12.27.				+	
a)	új községi temető (eredetileg szerb)			köztemető, alapvetően szerb sírok, aktív	332	rendezett, jó állapotú, kivéve a hátsó 20. sz. elejei részt		470
b)	régi szerb temető			1970-es években (?) felszámolták, helyén emlékkereszt	29	felméréskor az új temető hátsó részében megtalált ki-dobott, a régi temetőből származó 19. sz-i sírkövek		40
44.	Magyarbóly / Мађарбоља	Szt. Lukács	2012.07.20. 2013.05.01.	szerb temető, aktív	125	nagyrészt rendezett, főleg 20. sz-i sírok, kevés 19. sz-ből megőrzött	+	269
45.	Magyarcsanak / Чанад	Szt. György	2013.03.22. 2014.03.08.	20. sz-i szerb temető, aktív (rég felszámolva, ma szántó a szomszéd telken)	236	rendezett, jó állapotú	+	537
46.	Majs / Ма(ј)(и)ш	Szt. Paraszkéva	2012.08.23. 2012.08.25. 2013.03.09.				+	
a)	templomnál			templom mellett	3	temetőből áthozott, részben 18. sz-i		8
b)	szerb temető			szerb temető, inaktív	120	elhanyagolt, sok törött sírkő, pár 18. sz. végi, 19. sz., nagyrészt 20. sz. elejei		310
47.	Medina / Медина	Szt. Háromság	2013.07.16. 2014.03.30.	szerb temető, aktív	144	részben jó állapotú, részben elhanyagolt, főleg 20. sz-i sírok, cca 10 db 19. sz-ből, a régebbi temetőből való sírkő	+	400
48.	Miskolc / Мишколц	ma magyar ortodox	2013.07.09. ?	templom portája	39	részben régebbi ortodox parcellákból áthozott, részben helybeni temetkezés, 18–21. sz.	+(?)	131
49.	Mohács / Мохач	Pünkösöd	2012.10.09. 2012.10.11. 2013.04.27.					
a)	templomnál			templom portája, fala, templom padlójában	11			22
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	396	19–21. sz., rendezett, jó áll. jelentős érték	+	1025
c)	Kanizsai Dorottya Múzeum		2014.04.17.	raktáron, ill. kiállítva az udvaron	3	baranyai szerblakta falvakból 3 barokk sírkő	-	1

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUSZ	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
50.	Nagybudmér / Велики Будмир	lebontva, 2001	2011.06.26. 2013.04.21.		59		+	158
a)	régi szerb temető			régi szerb temető, inaktív		erdő borítja, nincsenek sírkövek		
b)	új szerb temető			új szerb temető, inaktív		19. sz. végén nyílt, részben szanált, felhalmozott sírkövekkel		
51.	Nagyharsány / Велики Харшань	–	2014.07.04.	I. világháborús katonai temető	498	rendezett, felújított, bosznia-hercegovinai katonák: ortodox szerbek, katolikusok és muszlimok külön sorban		488
52.	Nagykanizsa / Велика Кањижа	átadva (?), (év?)	–	?	?	nincs felmérés	–	–
53.	Pécs / Печуј	Szt. Androni- kosz és Júnia						
a)	köztemető			egy-egy sírok köztemetőben	1	a közösség neves személyiségei		1
b)	I. világháborús parcella			világháborús parcella a köztemetőben	540	rendezett, szerb ortodox, horvát katolikus és muszlim katonasírok vegyesen, valószínűleg bosznia-hercegovinai illetőségűek		553
54.	Pest / Пешта	Szt. György	22.06.2012., 2014.04.20.			17–20. sz-i szerb temetők és parcellák felszámolva		
a)	szerb templomnál			templomkert falában, templom falában, részben a tabáni templom falából átszállítva	43	konzervált, számos, a 18. sz. első feléből származó sírkő, neves személyek, jelentős érték		152
b)	Kerepesi temető			egy. ortodox parcella maradványai, inaktív	61	jó állapotú, neves családok, jelentős érték		191
c)	Petőfi téri templomnál	ma magyar ort.	–	epitáfiumok a falban	?	nincs felmérés, korábban publikálva	–	–
55.	Récsvárad / Печвар	lebont., 1925	–	felszámolva	0	nincs felmérés		0
56.	Rócsa / Поча	–	? 2013.04.21. 2014.07.29.	szerb temető, inaktív	19	eredetileg igen rossz állapotú, egy 19. sz-i és egy 20. sz. részről állt; 2014.07.04. előtt átrendezett, de újra elhanyagolt, jelentős érték	+	136
57.	Pomáz / Помаз	Szt. György	2014.03.15. 2014.04.05.				+	
a)	templomnál			templom portájában	6	mállás, jelentős érték		14
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	898	nagy részben jó állapotú, 19–21. sz., Luppá-Mandics mauzóleum elhanyagolt, rossz állapotú, jelentős érték		2153
58.	Rácalmás / Рац-Аљмаш	Úr mennybe- menetele	2013.03.23. 2013.10.23.	szerb temető, aktív	42	jó áll., rendezett 18. sz. végétől 21. sz-ig	+	151
59.	Rácskeve / (Српски) Ковин	Istenszülő elhunyta	2013.06.01. 2013.12.27.				+	

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUSZ	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
a)	templomnál			a felszámolt régi szerb ráckevei és lórévi temetőből átvitt sírkövek, templom falában (3) és a templom járópadlójában (14)	33	legrégebbi és legértékesebb sírkövek a templom padlójában (16. sz.), a portában nem megfelelően védett, jelentős érték		103
b)	szerb temető			szerb temető	48	rendkívül elhanyagolt, 19–20. sz-i, jelentős érték		172
c)	városi múzeum kőtára	–	2020.07.11.	múzeumi tárgy	4 (6)	konzervált		4 (6)
60.	Sárok / Шарок	Szt. Demeter	2012.08.28. 2013.05.01.	szerb temető, inaktív	96	jó állapotú, főleg 20. sz-i, kevés 19. sz-i	+	321
61.	Sárvár / Шарвар	–	–	a sárvári internálótáborban 1941–45 között életüket vesztett szerb áldozatok (985) emlék-temetője	?	nem volt felmérés, több száz egyensírkereszt	+	1
62.	Sátoraljaújhely / Шаторалжайхель	–	–	a városi börtön 1944-es szerb (jugoszláv) politikai foglyainak kitérősekor elesettek emlék-kövei a városi parkban	?	nem volt felmérés	–	?
63.	Siklós / Шиклош	Szt. Demeter	2012.09.22. 2013.04.13.				+	
a)	templomnál			templom portájában, falában	6	18. sz-i, jelentős érték		25
b)	szerb temető			szerb temető	92	rendezett, jó áll., főleg 19. sz-i sírok, de előfordul 18. sz. végi is, jelentős érték		351
64.	Somberek / Шумберак	Szt. György	2012.06.24. 2012.06.28. 2012.08.02. 2012.08.07. 2013.04.27.				+	
a)	templom falában			templom falában	1	igen erősen mállott		1
b)	szerb temető			szerb temető, inaktív	246	nagyobb részt elhanyagolt, benőtte a gaz, bokor, 18. sz. végétől folyamatos, jelentős érték		859
65.	Szabadszállás / Сабадсалаш	–	2012.05.12.	ref. temetőben	1	csak egy síremlék maradt fenn a korábbi nagyobb számúból		9
66.	Szálka / Са'ка	lebontva, (év?)	2013.04.13. 2014.03.01.	szerb temető, inaktív	30	igen elhanyagolt, törött sírkövek, kevés 18. sz., nagyrészt 19–20. sz. fordulója	+	120
67.	Százhalombatta / Бага	Istenszülő születése	2013.05.28. 2013.10.23.	köztemető szerb parcellája, aktív	168	újabb, rendezett egyszerűbb kistelepülési temető, főleg 20. sz-i sírok, 1992-ben ellopott sírkövek helyett közös új síremlék	+	434
68.	Szeged / Сегедин	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.07.20. 2013.07.31. 2013.10.29.					
a)	templom falában		–	templom falában	?	kopik, jelentős érték	–	–

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUSZ	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
b)	szerb temető			szerb temető (köztemetőhöz csatl.), aktív, régebbi szerb temető felszámolva a 19. sz. végén	298	helyenként elhanyagolt, rossz állapotú, 19–21. sz-i, jelentős érték	+	768
c)	I. világháborús parcella			Első világháborús szerb parcella („Solunsko groblje”) a városi szerb temetőben	342 (irodalom: 564)	nincs leírás, rendezett – azóta 2016–2017-ben teljesen felújítva, központi emlékmű, jelentős érték	–	–
69.	Szeged-Szőreg / Сиринг	Istenszülo születése	2013.02.16. 2013.10.29.	szerb temető, aktív	172	régi szerb temető felszámolva, emléktábla magánháza a beépített helyén; mai új temető a 19. sz. végétől, jó állapotú, rendezett	+	509
70.	Székesfehérvár / Стони Београд	Keresztelő Szt. János	2013.04.01. 2013.10.23.					
a)	templomnál			templom portájában, falában	6	18–19. sz-i, jelentős érték		29
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	162	rendezett jó állapotú, egy részén nem ortodox sírok, 18–19. sz. a régebbi sírok, kápolna, jelentős érték	+	430
71.	Szentendre / Сентандреја	egykori 7 szerb templomból mára 2 kat., 1 ref. lett, 4 szerb ortodox maradt				mind jelentős érték		
a)	Szaborna temetője		2012 előtt	szerb temető, aktív	425	rendezett, jó állapotú, sírkövek nagy többsége jó állapotú	rajzolt térkép	425
b)	Szaborna templomnál		1980–90-es évek fordulója	porta, templomfal, templomban	37	részben jó állapotú	rajzolt térkép	37
c)	Blagovestszka templomnál		1980–90-es évek fordulója	templomfal, templomban	2	jó állapotú	rajzolt térkép	2
d)	Preobrazsenszka templomnál		1980–90-es évek fordulója	portában	3	jó állapotú	rajzolt térkép	3
e)	Pozsarevaczka templomnál		1980–90-es évek fordulója	portában és a templomban	3	jó állapotú	rajzolt térkép	3
72.	Szentes / Сентеш	ma magyar ort.	2013.02.21. 2014.03.08.				+	
a)	ortodox temető			külön ortodox temető	148	legnagyobb részén rendezett		386
b)	templomnál			a templom falában	2	megfelelő állapotú		7

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
73.	Szigetcsép / Чип	Decsánszki Szt. Sztefán	2013.04.08. 2013.12.27.	szerb temető, aktív	235	rendezett, jó állapotú, 20. sz-i temető, kevés fennmaradt sírkő a 19. sz-ből	+	599
74.	Szigetvár / Сигет(вар)	lebontva, 1956	–	a várnál		pár sírkőtöredék, talapzat		–
75.	Tokaj / Токај	ma magyar ort.	2013.07.10.	templom falának tövében	1	egykori ortodox temetőt felszámolták, 1 sírkő, jelentős személyiség	–	5
78.	Töttös (Ráctöttös) / (Српски) Титош	lebontva, 1964	2012.04.04. 2012.07.01. 2013.05.01.	szerb temető, inaktív	45	rendkívül rossz állapotú, bokros, töredezett sírkövek, értékes	+	242
77.	Újszentiván / Нови Сентиван	Istenszülő elhunytá	2013.02.16. 2013.10.29.	szerb temető, aktív	163	régi rész szanálva és 14 db 19. sz-i sírkő áthelyezve az új, mai részbe, rendezett	+	460
78.	Vác / Вац	önkorm.	2005.11.11.	régi ortodox parcella a rk. temetőben felszámolva	20	19 db sírkő raktáron, 1 db a templomban, az eredeti parcella és a sírkövek dokumentálva, publikálva	–	20
79.	Véménd / Вемен	lebontva, 1964	2012.08.18. 2012.08.21. 2013.03.09. 2014.07.29.	szerb temető, inaktív	128	igen rossz állapotú szinte nincs ép sír – régi rongálás, 2014.07.04. előtt átrendezték, újra elhanyagolt, számos sírkő eltűnt	+	311
80.	Villány / Вилъан	Istenszülő elhunytá	2012.09.23.				–	
a)	templomnál			a templom portájában	6	az 1964-ben a szerb egyháztól elvett majd később felszámolt temetőből áthozott sírkövek, rendezett		28
b)	rk. temetőben			sírok a rk. temetőben	4	részben az egykori szerb temetőből		13
81.	Zsámbék	–	1998	a helytörténeti gyűjteményben	1	a település 18. sz. elejei szerb lakosaira a Rácváros utca és a kiállított sírkő emlékeztetnek	–	1
ÖSSZ.	81 település 119 lokáció			összesen: projekt terepmunkája során:	10532 10047			23699 23220